

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ТЕХНОЛОГІЙ
Навчально - науковий інститут економіки та бізнес-освіти

Кафедра економіки та цифрового бізнесу
Спеціальність 051 «Економіка»
Форма навчання денна

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА

Жежели Анастасії Дмитрівни

на тему «Тіньова економіка в сучасному економічному середовищі»

Науковий керівник к.е.н., доцент Мацюра С.І.

Робота допущена до захисту в ЕК

(протокол засідання кафедри економіки та цифрового бізнесу № 14 від
10.06.2026р.)

Зав. кафедри _____

Радько В.М., к.е.н., доцент

Кривий Ріг

2026

ЗАЯВА

Я, Жежела Анастасія Дмитрівна, засвідчую, що кваліфікаційна робота бакалавра на тему:

«Тіньова економіка в сучасному економічному середовищі»
написана мною самостійно. Вона є цілковито моєю працею, жоден розділ, пункт цієї роботи не був опрацьований третіми особами.

14.03.2026

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ТЕХНОЛОГІЙ»

(повне найменування закладу вищої освіти)

Інститут економіки та бізнес-освіти
Кафедра економіки та цифрового бізнесу
Освітній ступінь бакалавр
Спеціальність 051 Економіка

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____ **В.М. Радько**

“30” березня 2026 року

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ БАКАЛАВРА

Жежели Анастасії Дмитрівна

Тема роботи «Тіньова економіка в сучасному економічному середовищі»

1. Науковий керівник роботи Мацюра Світлана Іванівна, к.е.н.,

доцент,

Затверджено наказом закладу вищої освіти від «23» березня 2026 р. № 194-ст

2. Строк подання роботи 29.05.2026р.

3. Зміст кваліфікаційної роботи; об'єкт, предмет та мета дослідження:

Розділ 1. Теоретико-методичні основи тіньової економіки

Розділ 2. Економічний аналіз масштабів та впливу тіньової економіки на Україну в сучасних умовах

Розділ 3. Напрями зниження рівня тіньової економіки в Україні та підвищення прозорості економічного середовища

Об'єктом дослідження є тіньова економіка в умовах сучасного економічного середовища, тоді як предметом дослідження — економічні відносини, що виникають у процесі формування, розвитку та функціонування тіньової економіки, а також механізми її впливу на економічну систему

Мета кваліфікаційної роботи - є вивчення сутності та масштабів тіньової економіки у сучасному економічному середовищі, конкретно в українському, аналіз її впливу на економічні процеси та розробка пропозицій щодо зниження рівня тінізації економіки, яка наявна в Україні

5. Дата видачі завдання 26.03.2026 року

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної бакалаврської роботи	Строк виконання етапів роботи	Відмітка керівника про виконання етапів (дата, підпис)
1	Підготовка розділу 1	до 17.04.2026р.	17.04.2026р.
2	Підготовка розділу 2	до 08.05.2026р.	08.05.2026р.
3	Підготовка розділу 3	до 25.05.2026р.	25.05.2026р.
4	Реєстрація завершеної кваліфікаційної роботи	до 29.05.2026р.	29.05.2026р.
5	Перевірка кваліфікаційної роботи на плагіат	01.06.2026р. д/ф 16.06.2026р. з/ф	16.06.2026р.
6	Отримання відгуку від наукового керівника	04.06.2026р.	04.06.2026р.
7	Отримання зовнішньої рецензії	05.06.2026р.	05.06.2026р.
8	Попередній захист кваліфікаційної роботи на кафедрі	08.06.2026р. д/ф 12.06.2026р. з/ф	12.06.2026р.
9	Допуск кафедрою кваліфікаційної роботи до захисту	12.06.2026р. д/ф 17.06.2026р. з/ф	17.06.2026р.
10	Підготовка студента до захисту в ЕК	до 17.06.2026р. д/ф до 22.06.2026р. з/ф	

**Завдання підготував науковий керівник _____
Мацюра**

_____ С.І.

Завдання одержав

А.Д. Жежела

Примітки:

1. Форму призначено для видачі завдання на виконання кваліфікаційної роботи і контролю за ходом роботи з боку кафедри.
2. Розробляється керівником кваліфікаційної роботи. Видається кафедрою.
3. Формат бланка А4 (210 297 мм), 2 сторінки.

АНОТАЦІЯ

Жежела А.Д. Тіньова економіка в сучасному економічному середовищі (за матеріалами). – Рукопис.

Кваліфікаційна робота бакалавра за спеціальністю 051 Економіка. Державний університет економіки і технологій. Навчально-науковий інститут економіки та бізнес-освіти. Кривий Ріг, 2026.

У кваліфікаційній роботі бакалавра сутність тіньової економіки, причини її розвитку та вплив на економічну систему України в сучасних умовах. Проаналізовано соціально-економічний стан України та основні тенденції розвитку тіньового сектору в умовах повномасштабної війни. У роботі розглянуто основні схеми функціонування тіньової економіки, а також досліджено міжнародний досвід детінізації економіки та можливості його адаптації до умов України. Запропоновано комплекс заходів щодо скорочення масштабів тінізації.

Ключові слова: тіньова економіка, детінізація, цифровізація, податкове адміністрування, готівковий обіг, неофіційна зайнятість

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ	11
1.1. Економічна сутність тіньової економіки, її структура та роль у розвитку національної економіки	11
1.2. Методи та підходи щодо подолання тіньової економіки за кордоном ..	16
1.3. Причини виникнення тіньової економіки та її соціально-економічні наслідки.....	24
Висновки до розділу 1	33
РОЗДІЛ 2. ЕКОНОМІЧНИЙ АНАЛІЗ МАСШТАБІВ ТА ВПЛИВУ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ НА УКРАЇНУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ.....	34
2.1. Аналіз соціально-економічного стану України	34
2.2. Дослідження причин розвитку тіньової економіки в Україні та оцінка її впливу на економічну систему	43
Висновок до розділу 2	56
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ ЗНИЖЕННЯ РІВНЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНИ ТА ПІДВИЩЕННЯ ПРОЗОРОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО СЕРЕДОВИЩА	58
3.1. Адаптація міжнародного досвіду детінізації економіки до умов України й оцінка їх реалізації	58
3.2. Розробка комплексу організаційно-економічних заходів щодо детінізації економіки України	62
Висновок до розділу 3	68
ВИСНОВКИ.....	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	75

ВСТУП

Скільки існує економіка й держава, стільки існує й тіньова економіка, оскільки людство завжди прагне отримати найбільшу вигоду зі своєї діяльності. Свою назву даний тип економіки отримав у 1960-х роках і, загалом, визначається як спроба приховати діяльність від обліку задля більшого прибутку. І хоча ми знаємо про її існування, ми все одно не можемо зупинити її поширення, тому тіньова економіка і до сьогодні продовжує впливати на сучасне економічне середовище, особливо українське. Проте постає більш риторичне питання: а чи хтось дійсно намагається протистояти розповсюдженню тіньової діяльності?

Україна знайома з тіньовою економікою ще з першого дня незалежності, й пік її відсотку був досягнутий у 1998 році – 57% усієї економічної діяльності була тіньовою [1]. Після повномасштабного вторгнення країни-терористки більшість статистичних даних є закритими для публіки, включаючи частку тіньового сектору, що було розраховано Міністерством економіки за даними Держстату кожні три місяці. За офіційною статистикою, у перші 6 місяців 2021 року інтегральний показник рівня тіньової економіки становив 31% від обсягу офіційного ВВП [2]. Проте це не означає, що після 2022 року ніхто не аналізував даний сектор. У 2023 році, за дослідженням компанії Ernst Young, рівень тіньової економіки України становив 19,3%. Для порівняння, в Сполучених Штатах цей показник досягнув 5%, а у Німеччині — 6,8% [3]. Дані показники та їх точність будуть проаналізовані далі у кваліфікаційній роботі, проте головне, про що говорять ці числа — це те, що проблема тіньової економіки в Україні залишається актуальною, і на дану проблему впливає економічна нестабільність від військових дій, незгасна корупція, податкове навантаження на бізнес та загальна слабкість інституцій. Усе це призводить до здійснення значних обсягів економічної діяльності поза межами офіційного сектору, що у свою чергу є причиною втрат у бюджетних

надходжень, зниження ефективності державної економічної політики та деформації конкурентного середовища.

Останні наукові дослідження тіньової економіки в Україні в більшості зосереджуються на її трансформаціях в умовах повномасштабної війни, а також на аналізі чинників зростання тіньового сектору. У працях, що присвячені впливу війни на тіньову економіку, підкреслюється роль макроекономічної нестабільності, порушення логістичних ланцюгів, скорочення формальної зайнятості та зростання фіскальних ризиків. Водночас залишаються недостатньо розкритими питання ефективності впровадження міжнародних підходів у специфічних умовах України, особливо під час війни, впливу цифрових державних сервісів на скорочення готівкового тіньового обігу, а також оцінки наслідків воєнного стану на структуру тіньової економіки.

Варто також зазначити, що робить тіньову політику особливо гострою проблемою сьогодення те, що вона є не лише унікально негативним явищем, оскільки в такому випадку її усунення не було б настільки проблематичним. Так, основним позитивом є більший обсяг прибутку для власників підприємств, але це не єдиний фактор, що також буде розглянуто далі.

Метою кваліфікаційної роботи на тему «Тіньова економіка в сучасному економічному середовищі» є вивчення сутності та масштабів тіньової економіки у сучасному економічному середовищі, конкретно в українському, аналіз її впливу на економічні процеси та розробка пропозицій щодо зниження рівня тінізації економіки, яка наявна в Україні.

Передбачаються вирішення наступних завдань:

- розкриття економічної сутності тіньової економіки та її основні складові;
- дослідження методів оцінювання масштабів тіньової економіки;
- визначення основних причин виникнення та розвитку тіньової економіки;

- аналіз динаміки та структури тіньової економіки в Україні;
- оцінка впливу тіньового сектору на економічний розвиток держави;
- розробка пропозицій щодо зниження рівня тіньової економіки.

Об'єктом дослідження є процеси функціонування тіньового сектору в умовах сучасного економічного середовища, тоді як предметом дослідження — економічні відносини, що виникають у процесі формування, розвитку та функціонування тіньової економіки, а також механізми її впливу на економічну систему.

Під час виконання даної кваліфікаційної роботи було використано такі загальнонаукові та спеціальні методи дослідження, як методи аналізу та синтезу, порівняння та статистичного аналізу, економічно-статистичні методи та графічний метод. Для обробки саме статистичних даних та побудови аналітичних матеріалів на їх основі використовувалися деякі прикладні комп'ютерні програми, зокрема Microsoft Excel.

До інформаційної бази проведеного дослідження входять законодавчі та нормативно-правові акти України, статистичні дані Державної служби статистики України (до 2022 року), аналітичні матеріали міжнародних організацій, наукові праці вітчизняних учених, публікації у фахових наукових виданнях та інформаційні ресурси мережі Інтернет.

Наукове значення отриманих результатів з даної кваліфікаційної роботи полягає саме в узагальненні теоретичних підходів до дослідження тіньової економіки та визначенні основних факторів, які впливають на її неспинний розвиток у сучасних умовах. Практичне ж значення — у розробці рекомендацій щодо зниження рівня тіньової економіки та підвищення прозорості економічного середовища.

Особистий внесок авторки криється у систематизації теоретичних підходів до визначення сутності тіньової економіки, проведення аналізу сучасного стану тіньового сектору та розробці плану дій щодо зменшення рівня впливу тінізації на економічну діяльність.

Основні результати дослідження можуть бути використані у органах державного управління, практичній діяльності підприємства та інших суб'єктів економічної діяльності з метою зменшення тіньової діяльності, що включає підвищення ефективності економічної політики та формування прозорого конкурентного середовища.

Результати кваліфікаційної роботи були апробовані шляхом їх обговорення в межах навчального процесу, а також у процесі підготовки та захисту даної роботи перед кафедрою університету.

Кваліфікаційна робота на тему «Тіньова економіка в сучасному економічному середовищі» складається зі анотації, вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дослідження становить * сторінок друкованого тексту, у якому міститься * таблиць та * рисунків. Список джерел перелічує * посилань.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ

1.1. Економічна сутність тіньової економіки, її структура та роль у розвитку національної економіки

Тіньова економіка як феномен існує давно, ще з часів виникнення такого поняття як “держава” та протягом усього розвитку ринкових відносин, проте детальне вивчення та дослідження даного феномену набуло більшого масштабу лише у минулому сторіччі приблизно з 70-х років. Звичайно, бажання вивчати прояви неформальної та прихованої економічної діяльності є обґрунтованими. Саме у 1970-их роках завершилось післявоєнне процвітання країн і натомість прийшла ера інфляції та сповільнення розвитку економіки, що включало в себе зростання податків, посилення державного регулювання, різке збільшення неформальної зайнятості населення і в результаті виникла економічна криза 1973 року або, як її частіше називають, нафтова криза. Дана криза мала багато факторів впливу, проте головним для нашої теми є те, що увесь світ відчув негативні наслідки енергетичного переламу, який, у свою чергу, призвів до економічної рецесії. Економічні кризи відкривають символічні двері для розвитку тіньової економіки, масштаби якої не відображались у офіційній статистиці, що, саме, і зумовило підвищений інтерес науковців до даної актуальної проблеми.

Проте варто також зазначити роботу, яка була випущена Філіпом Каганом у 1958 році - “The Demand for Currency Relative to the Total Money Supply”, яка стане ґрунтом для багатьох подальших робіт у XX та XXI століттях стосовно тіньової економіки. Хоча даний економіст не досліджував конкретно приховану діяльність підприємств, проте він заклав важливу його частину - монетарний підхід оцінки тіньової економіки, який буде детальніше розглянуто у наступному підрозділі.

Одним із “першопрохідців” теми сірої економіки був дослідник Пітер Гутманн, який у своїй всесвітньо відомій праці “The Subterranean Economy” (1977) говорить, що обсяг неформальної діяльності економіки можна оцінити завдяки аналізу співвідношенню готівкових та депозитних грошей. Від його методики відштовхувались подальші дослідження економістів у сфері тіньової економіки, а також його праця сприяла подальшого розвитку теорії про вплив податкового тиску та регуляцій на ухилення від оподаткування, основи якого заклав вищезазначений Ф. Каган. Проте недоліком теорії даного автора є те, що Гутманн не надав чітких статистичних методів для аналізу даних, тобто праця була побудована лише на власних спостереженнях у змінах співвідношення готівкової валюти до депозиту в банках.

Як можна помітити, жоден зі згаданих, на даний момент, авторів не надає конкретне визначення прихованої економіки. Справа у тому, що навіть сьогодні більшість економістів зазнають труднощів у дефініції феномену через її неоднозначність та складність у розрахунку. Найбільш поширеним визначенням є “вся, на даний момент, незареєстрована економічна діяльність, що впливає на офіційно розрахований (або спостережуваний) валовий внутрішній продукт” [4, ст. 3]. Дане визначення використовує американський економіст Едгар Л. Файгер, який у своїх праці “How Big Is the Irregular Economy?” (1979) визначає, що “нерегулярної економікою називають ту економічну діяльність, про яку не повідомляються або які не вимірюються сучасними методами моніторингу економічної діяльності в суспільстві” [6, ст. 6]. Схоже визначення також надає один із найголовніших дослідників тіньової економіки, що здійснив комплексні оцінки масштабів тіньової економіки в різних країнах світу та сформував сучасні підходи до її вимірювання - Фрідріх Шнайдер - у своїх працях зазначає, що “ширше поняття тіньової економіки включає незадекларований дохід від виробництва легальних товарів та послуг, як від грошових, так і від бартерних операцій - і таким чином, включає всю продуктивну економічну діяльність, яка загалом

оподатковувалася б, якби про неї було повідомлено державним (податковим) органам” [7, ст. 24-25].

Серед вітчизняних дослідників тіньової економіки варто визначити Олександра Турчинова, який визначає тіньову економіку як “економічна діяльність, яка не враховується і не контролюється офіційними державними органами, а також діяльність спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавство”. На відміну від більшості зарубіжних економістів, український дослідник не згадує вплив тінізації на ВВП, а натомість наголошує саме на власній вигоди для людей, які є частиною неформального сектору економіки. Українська науковиця Ірина Мазур формулює досліджуване поняття наступним чином: “Тіньова економіка - це складне соціально-економічне явище, що представлене сукупністю неконтрольованих та нерегульованих як протиправних, так і законних, але аморальних, економічних відносин між суб’єктами економічної діяльності щодо отримання надприбутку за рахунок приховування доходів та ухилення від сплати податків”. Дане визначення зі всіх зазначених є найбільш цікавим, оскільки, по-перше, сіра економіка вперше названа “соціально-економічним явищем”, а не просто “економічною діяльністю”, а по-друге, Мазур до тіньової економіки включає також і, на папері, законну, проте на ділі викривлену економічну діяльність [8].

Узагальнюючи визначення різних економістів, ми розтлумачуємо поняття тіньової економіки як сукупність незадекларованої економічної діяльності, яка є прихована від державних та податкових органів, та протиправних і законних, проте морально неприйнятних, економічних відносин між суб’єктами даної діяльності, метою якої є схилення від сплати податків та отримання більшого прибутку.

Як вже було зазначено, тіньова економіка однозначно є багатограним та складним явищем, і кожен автор має власну думку щодо того, з чого вона складається та як виглядає її структура. Проаналізувавши роботи дослідників,

у нашій кваліфікаційній роботі ми вирішили за доцільним поділити даний сектор на три наступні складові: неофіційна, прихована та кримінальна діяльність:

1. Неофіційна діяльність - це, більшою мірою самозайнятість, або ж економічна діяльність мікропідприємств, яка здійснюється без державної реєстрації та офіційного обліку. Зазвичай такі бізнеси є родинними, через що важче визначити, який дохід є власний, а який - від підприємства. Тобто, загалом, неофіційна діяльність має дрібний чи індивідуальний характер. Як приклад, до даного типу діяльності можна віднести репетиторство, ремонтні послуги, продаж товарів через ОЛХ, Instagram, Facebook тощо без статусу ФОП, самозайнятість без сплату податків тощо. Хоча уся названа діяльність не є протизаконною, вона не оформлена офіційно, і за неї не сплачуються податки, що робить її частиною тіньової економіки.

2. Прихована діяльність - економічна діяльність офіційно зареєстрованих суб'єктів господарювання, що пов'язані із законним випуском товарів та надання послуг, проте які є частково необліковані офіційною статистикою. Тобто підприємство навмисно приховує результати своєї діяльності з метою зменшення податкового навантаження. Найбільш відомий приклад даної діяльності є зарплата "у конвертах" - часткова або повна виплата заробітної плати працівника без офіційного відображення у звіті, що у свою чергу означає несплату податків. Так, людина на папері може отримувати мінімальну заробітну плату, проте на ділі отримувати справжню зарплату на руки. Також до даного виду відносять заниження доходів підприємства у звітності, тобто чорну бухгалтерію.

3. Кримінальна діяльність - економічна діяльність, що є заборонена законом і пов'язана з виробництвом та реалізацією протизаконних товарів чи надання послуг. Дана складова не містить у собі жодного елементу,

який може бути дозволеним у Конституції - її діяльність є повністю “чорною”. Сюди можна віднести наркотогівлю, корупцію, контрабанду, підробки брендів, незаконні обмінники валют тощо.

Усі складові тіньової економіки об’єднує одна мета - збільшення власного прибутку. Якщо розглядати окремо Україну, то національна податкова політика була причиною дискусій вже довгий час, конкретно її доцільність та справедливість. До даної теми ми повернемося у підрозділі 1.3, проте суть залишається в тому, що українці, як власники підприємств, так і звичайні робітники, прагнуть збільшити свій прибуток. Проте насправді тіньова економіка грає більшу роль, аніж лише зниження податкового навантаження та отримання прибутку. Лише з двох наведених прикладів можемо побачити, що неформальний сектор економіки грає як негативну, так і позитивну роль у суспільстві, через що його так важко викоринити з діяльності підприємств.

З одного боку, ми маємо необліковану економічну діяльність, яка виступає як дестабілізуючий фактор розвитку економіки, тому що це підриває ефективність державного регулювання, знижує прозорість економічних відносин та ускладнює формування конкурентного середовища. Через те, що певний відсоток результатів підприємств залишається у тіні, ми не можемо якісно аналізувати їхні витрати, доходи та визначити, що потрібно змінити у стратегії підприємства, а що залишити.

З іншого боку, тіньова економіка відіграє зовсім протилежну роль - тепер вона є адаптаційним механізмом, а не деструктивним, і дозволяє суб’єктам господарювання разом з населенням пристосовуватися до недосконалості інституційного середовища, надмірного регуляторного тиску та економічної нестабільності. Через це країни, що розвиваються, мають високі відсотки тіньової економіки в їхній статистиці.

1.2. Методи та підходи до подолання тіньової економіки закордоном

Дослідження тіньової економіки передбачає використання різноманітних методів її оцінки та регуляції. Хоча глибше дослідження явища почалося лише трішки більше ніж 50 років тому, у міжнародній практиці вже сформовано широкий спектр підходів до визначення масштабів тіньової економіки, а також способи її подолання.

Один з найстаріший, проте все ще актуальних, методів оцінювання неформального сектору економіки є вже раніше згаданий монетарний метод, який започаткував Ф. Каган. Даний підхід є непрямою кількісною оцінку масштабів тіньової економіки в державі, і загальна ідея методу полягає у переважному використанні готівки (на відміну від домінування безготівкових транзакцій в “білій” економіці) між суб’єктами економічної діяльності. Тобто, аналіз неформального сектору відбувається за рахунок врахування специфіку попиту на готівку, особливості обороту та форм використання грошей у бізнесі. Протягом наступних років економісти детальніше розглядали новий метод оцінки й доповнювали його своїми спостереженнями. На сьогодні монетарний підхід поєднує такі методи: метод Гутманна, транзакційний метод Фейга, метод Беднарського-Кокосинського-Стопури, “каузальний” метод Танзі та купу інших, проте в даній роботі ми зосередимось саме на названих 4 монетарних методах.

Спершу почнемо з метод Гутманна, який є одним з найбільш поширених монетарних методів розрахунку масштабів тіньової економіки. Підхід автора, про якого йшла мова у минулому підрозділі, включає 4 основних припущення [6, ст. 6-7]:

1. Валюта у тіньовій економіці являється єдиним засобом обігу;
2. Період 1937-1941 років стає періодом, коли неформальної економічної діяльності не існувало як такової, тому він стає так званим

“benchmark period, або ж “еталонним періодом”, на основі якого визначатиметься рівень тіньової економіки подальших років;

3. Співвідношення валюти до безстрокового вкладу, що пережувало протягом “еталонного періоду”, залишалось би однаковим, за винятком змін, які спричиненні зростанням рівнів сірої економіки;

4. Дохід, вироблений одним доларом готівки у неформальному секторі, ідентичній сумі доходу, вироблений доларом готівки або депозитом до запитання у зареєстрованому економічному секторі.

Метод розраховується за наступною формулою [9, ст. 19]:

$$T = BBП \cdot (f - 1) \quad (1.1)$$

де T - це індикатор Гутманна,

$BBП$ - номінальний валовий внутрішній продукт,

f - зміна співвідношення готівки та вкладів (до запитання, а також термінові депозити), що у свою чергу розраховується за наступною формулою [9, ст. 19]:

$$f = \frac{\left(\frac{M_0}{D}\right)_t}{\left(\frac{M_0}{D}\right)_0} \quad (1.2)$$

де M_0 - готівка в періоді t та базовому періоді,

D - банківські депозити в базовому періоді,

t - розрахунковий період, що аналізується.

Даний метод є чітким, простим і потребує базових даних для розрахунку, проте ця простота водночас є недоліком. Справа в тому, що даний індикатор змінюється конкретно під впливом попиту на готівкові кошти, однак можлива також й протилежна ситуація - зміна попиту на сам депозит у банках. До того ж, на тіньову економіку впливають й інші економічні динаміки, наприклад, зменшення депозитних ставок, реформи податкової системи, інфляція на національну валюту тощо. Не варто також забувати про неекономічні показники, такі як рівень довіри населення до банків, менталітет і т.д.

Проте найбільшим недоліком Гутманна все ж є припущення щодо базового періоду дослідження - 1937-1941 рр. По-перше, припускати, що в державі не існувало тіньової економіки навіть протягом короткого періоду є некоректно, оскільки практично кожна країна стикається з сірим сектором, навіть якщо в минулому її не досліджували та не обговорювали. По-друге, якщо застосувати даний метод на Великобританії на період 60-70-их рр. ХХ століття, то результати виходять доволі логічними, проте вже з 80-их рр. індикатор демонстрував скорочення тіньової економіки в державі. Чудовий результат, проте розрахунки за іншими методами показували зовсім іншу картину [9]. Тобто, виходить так, що метод Гутманна у деяких ситуаціях може некоректно відображати дійсність через його односторонність, тому його використання для аналізу тіньової економіки стає доволі обмеженим.

Е. Фейг у своїй кар'єрі ставив під питання підхід Гутманна і розробив свій власний монетарний метод. Головною різницею у двох підходах є те, що Е. Фейг спирається на кількісну теорію грошей, а не готівкову масу. У своєму методі, Фейг передбачав стабільність між грошовим оборотом та вартісним обсягом транзакцій. У випадку, якщо дана стабільність перетворилась на дисбаланс, то це означало зростання обсягів тіньової економіки у країні. У формулі даний підхід виражається наступним чином [9, ст. 20]:

$$P \cdot T = k \cdot Y_{\text{усього}} \quad (1.3)$$

де P - ціна транзакцій,

T - сумарна кількість транзакцій,

k - константа співвідношення між грошовими потоками, які є пов'язаними з транзакційними угодами, та валовим національним доходом,

Y - сумарний валовий національний дохід, який був отриманий в офіційному та тіньовому секторах економіки.

Все ж, даний підхід також має свої недоліки. Ключовою проблемою за даного підходу є саме оцінювання обсягу готівки в обігу. Їх швидкість Е. Фейг розраховував за допомогою ділення загальної кількості операцій, що

можуть здійснюватися через банківську систему, на середню тривалість використання коштів, що і дозволяло отримати оцінку грошового обігу в економіці держави. Однією з претензій до методу Гутманна, яку мав науковець, було припущення, що грошова одиниця у офіційному секторі економіки рівноцінна грошовій одиниці в тіньовій економіці. На думку Е. Фейга, обсяг грошових потоків у тіньовому секторі може перевищувати офіційний приблизно на 10%. Варто розуміти, що фактично математично розрахувати дане припущення неможливо, оскільки в сірій економіці кількість каналів розподілу товарів та послуг є набагато меншою, аніж у білій економіці. Водночас, науковець погоджувався з Ф. Гутманном щодо базового періоду 1937-1941 рр., що, як вже було зазначено раніше, є дуже сумнівним.

Узагальнюючи, можна також виділити наступні недоліки даного методу:

1. Співвідношення між загальним обсягом транзакцій та ВНД не обов'язково має бути постійно стабільним, і даний факт не має достатнього емпіричного підтвердження;
2. Припускати, що в якийсь період часу тіньової економіки не існувало взагалі, є недоречним, більш коректним буде врахування її мінімального рівня у певний період;
3. Тривалість перебування готівкових коштів в обігу в більшості залежить від якості випущених грошових знаків;
4. Не враховується застосування іноземної валюти як платіжного засобу
5. Не береться до уваги безготівкова форма розрахунків, зокрема розрахункові та кредитні картки.

Можемо помітити, що деяка частина недоліків співпадає з недоліками метода Гутманна. Фейг же визнавав, що точність отриманих ним оцінок значною мірою залежить від вихідних припущень. Даний підхід не набув

широкого практичного застосування й застосовується доволі рідко через складність перевірки отриманих результатів.

Метод Беднарського-Кокосинського-Стопури - це спроба дещо модифікувати підхід Е. Фейга. Головною відмінністю є те, що він був розроблений для відображення особливостей планових економік держав, і виражається це наступною формулою [9, ст. 21]:

$$TE = M \cdot V - F_n - O \quad (1.4)$$

Де TE – обсяг умов, реалізованих у тіньовому секторі,

M – величина грошової маси, потрібної для здійснення операцій між населенням та офіційним сектором виробництва,

V – швидкість обігу грошової маси,

F_n – обсяг товару та послуг у грошовому вираженні, що були реалізовані офіційним сектором виробництва;

O – обсяг товару та послуг у грошовому вираженні, що були придбані та продані безпосередньо між самим населенням.

На жаль, даний метод має абсолютно ті самі недоліки, що й підхід Е. Фейга. До того ж, даний метод не використовується на практиці через те, що він був створений для країн з неринковою економічною системою, тому на даному методі довго зупинятися не будемо.

Наступний і останній монетарний метод, який ми розглянемо у даній кваліфікаційній роботі, є метод Танзі, або, як його ще називають в економіці, “каузальний метод”. Особливістю даного підходу є те, що у розрахунку обсягів неформального секторі в державі враховується вплив певних факторів, що не є готівковою масою чи депозитом. Все ж, більшою мірою у казуальному методі враховується податкове навантаження. Розрахунок проводиться за наступною формулою [9, ст. 22]:

$$\ln\left(\frac{C}{D}\right) = a_0 + a_1 \ln(TR) + a_2 \ln\left(\frac{WS}{Y}\right) + a_3 \ln(R) + a_4 \ln\left(\frac{Y}{N}\right) + \varepsilon \quad (1.5)$$

де C – обсяг готівкової маси,

a_{0-4} – коефіцієнти регресії,

D – обсяг депозитів у банках,

TR – середня ставка оподаткування,

WS/Y – частка зарплати у ВВП,

R – середня відсоткова ставка на депозити в банках,

Y/N – ВВП у розрахунку на одного громадянина держави.

ε – похибка.

Як бачимо, формула у даному методі є набагато складнішою за попередні монетарні розрахунки, оскільки цей підхід, як вже було зазначено, включає вплив інших детермінантів тінізації. У розвиток каузального методу також доклав зусилля науковець К. Метьюз, модифікацією якого стало використання як залежної змінної самої готівки, скоректувавши її в залежності від інфляційних процесів. Це було необхідно заради того, аби довести, що розмір індикатора змінювався під впливом попиту на готівку, а не на депозит. Перевагою метода Танзі-Метьюза є, однозначно, той факт, що зростання обсягів готівки в обороті пояснюється не лише самим розвитком тіньової економіки, але цей процес пов'язаний і з іншими факторами, що ніяк не стосуються тінізації, або ж їх вплив на неї є незначним і може розглядатись як статистична похибка. Завдяки цьому каузальний підхід може надати більш реалістичну оцінку, аніж попередні методи, які припускають, що приріст готівки може пояснюватись лише розвитком неформального сектору економіки.

Проте, звичайно, каузальний метод також має свої недоліки. Серед них:

1. Не всі фактори, які були включені в розрахунок, є статистично значущими;
2. У моделі основна увага приділяється податковому навантаженню на фізичних осіб, не враховуючи діяльність підприємств, які становлять значну частку тінізації;

3. Висока залежність результатів від самої побудови моделі, тобто зміна окремих показників суттєво впливає на кінцеві оцінки масштабів тіньового сектору.

До 2022 року Міністерство економіки України розраховувало рівень тіньової сектору в державі, використовуючи чотири наступні методи: монетарний, електричний, метод “витрати населення - роздрібний товарообіг” та метод збитковості підприємств. Для узагальнення результатів розрахунків використовують інтегральний показник, аби мінімізувати вплив нестабільних оцінок на загальний результат. Класичними методами, які зазвичай використовують закордоном, є електричний та монетарний методи, проте також у “мікс” додається модель MIMIC – Multiple Indicators Multiple Causes – тоді як методи “витрати населення - роздрібний товарооборот і послуги” та збитковості підприємств не є настільки поширеними й використовуються як “допоміжні” методи. В Україні ці методи є результатом напрацювань вітчизняних науковців, які більш налаштовані під реалії України [2], тому в цьому підрозділі ми не будемо їх детально розглядати. Найстаріший метод розрахунку тіньового сектору було розглянуто, тому перейдемо до електричного методу.

Електричний метод, виходячи з імені, заснований на припущенні, що споживання електроенергії є індикатором загальної економічної активності (тобто як офіційного, так і тіньового секторів). Підхід базується на порівнянні темпів росту споживання електроенергії та ВВП: якщо у державі відбувається підвищення рівня ВВП, то аналогічно має зростати й споживання електроенергії. Проте, якщо споживання електроенергії продовжує зростати, але це не відображається пропорційно у динаміці ВВП, то це говорить про те, що певна частка сектору в економіці залишається прихованою від офіційної статистики. Даний підхід був заснований Д. Кауфманом та А. Калібердою.

Перевагою електричного методу є його простота, оскільки тут не потрібні складні моделі та формули, необхідні лише статистичні дані щодо

споживання електроенергії та ВВП. Проте, як завжди, з простотою йдуть також і нюанси. Наприклад, для тіньової діяльності не обов'язково використовувати велику електроенергію, наприклад, сфера послуг. До того ж, з розвитком сучасних технологій нове приладдя використовує меншу кількість електроенергії, аніж у минулому, тому й офіційній, і приховані сектори більш ефективно споживають електрику, що негативно впливає на результати електричного методу.

Сьогодні одним із найбільш популярним методів розрахунку тіньового сектору є MIMIC. Перша відмінність моделі Multiple Indicators Multiple Causes є розгляд тіньової економіки як невимірювана безпосередньо величина. Тобто, прихований сектор оцінюється через систему взаємозв'язків між змінними причин (це податковий тиск, рівень регулювання, безробіття тощо) та індикаторів (готівковий обіг, ВВП, споживання електроенергії тощо). Даний метод був запропонований одним із найвпливовіших дослідників тіньової економіки - Ф. Шнейдером.

На відміну від попередніх методів, перевагою MIMIC є якраз її комплексність. Шнейдер у своїх розрахунках враховував і грошові, й електричні фактори, тоді як монетарний та електричний методи фокусувались лише на одному конкретному детермінанті. З іншого боку, дана комплексність робить інтерпретацію результатів доволі складною, оскільки отримані значення є індексами, а не прямими економічними величинами. До того ж, модель не дає абсолютного значення тіньової економіки у % ВВП. Аби перетворити відносний результат у показник, необхідно додаткове калібрування з іншими методами.

Окрім розрахунків, важлива також стратегія подолання тінізації. У таблиці 1.1. наведені шляхи боротьби закордоном:

Таблиця 1.1.

Міжнародні шляхи боротьби з тінізацією

Країна	Основні напрями
--------	-----------------

Естонія	Зменшення фіскального тиску завдяки спрощенню податкової системи, цифровізація податкового адміністрування, що підвищує прозорість фінансових операцій
Польща	Обмеження використання готівки, введення політики “split payment” - сума з ПДВ автоматично надходить на спеціальний рахунок, з якого неможливо перевести гроші на власний рахунок, введення зниженого єдиного податку для малого бізнесу
Грузія	Спрощення податкової системи та зниження ставки, особливо на прибуток громадян, повна реорганізація податкових органів на всіх державних рівнях, впровадження чекової лотереї
Сінгапур	Застосування моделі стимулювання податкових сплат завдяки швидким податковим поверненням, пільгам, а також стабільному законодавству, цифровізація податкового адміністрування, зменшення готівкового обігу завдяки запровадженню й удосконаленню безготівкових платіжних інфраструктур
США	Підвищення рівня добровільної сплати податків, посилення контролю та санкцій, використання програм добровільного розкриття доходів

Джерело: складено авторкою на основі джерел [13, 14, 15]

Як можна визначити з наведеної інформації, кожна країна впроваджує зміни та реформи до своєї податкової системи. Це є доволі очікуваним результатом, оскільки однієї з головних причин, чому тіньова економіка розвивається - це схилення від сплати податків. Також на сьогодні актуальним питанням є цифровізація економіки, що спрощує процес моніторингу доходів та витрат підприємств і звичайних громадян держав, дозволяє швидше виявляти корупцію та схилення від сплати податків, а також, як мінімум, зменшує обсяги бюрократії, що також може вплинути на рівень тінізації країни.

1.3. Причини виникнення тіньової економіки та її соціально-економічні наслідки

Звертаючись до наукових надбань Ф. Шнайдера, причинами виникнення тіньової економіки є наступні чинники [16]:

1. Уникнення сплати податків на прибуток, додану вартість та інших податків;
2. Уникнення сплати внесків на соціальне страхування;

3. Уникнення необхідності дотримуватись певних правових стандартів ринку праці, наприклад, мінімальна заробітна плата, максимальна тривалість робочої зміни, стандарти безпеки тощо;

4. Уникнення виконання певних адміністративних зобов'язань, що включає у собі заповнення статистичних анкетних опитувань чи інших певних адміністративних форм.

Економіст В. Танзі поділяє основні причини неформального сектору економіки на чотири основні категорії [17]:

1. Податки. Науковець дещо розширив види податків, які найбільше сплачувальники намагаються схилитись оплатити, а тому вони найбільше впливають на рівні тіньової економіки: мова йде про податок на прибуток, на додану вартість, на соціальне страхування, на зовнішню торгівлю, на переказ капіталу та акцизи. До того ж, також важливу роль грають конкретно якість податкової адміністрації. Якщо така адміністрація є ефективною, морально вмотивованою, організованою та достатньо профінансованою, то податкова адміністрація буде здатна дотримуватись правил й обмежувати тіньову діяльність; неефективні податкові органи не зможуть стримувати розвиток тіньової економіки. Також штрафи та санкції мають певний вплив на розвиток неформального сектору. Незважаючи чи є прописаними у законодавстві покарання за схилення від сплати податків чи оману, влада, у реальності, може не дотримуватись Конституції й не стягувати штрафи з платників податків через: високі штрафи, велику затримку у виявленні правопорушення, або система правосуддя банально може бути занадто корумпованою та підкупленою правопорушником. Тому, на думку економіста, штрафи можуть відігравати значно меншу роль у зменшенні ухилень від податків (і, у свою чергу, зниження рівнів тіньової економіки), аніж передбачено;

2. Регулювання, такі як максимальна кількість робочих годин, мінімальна заробітна плата, мінімальний вік, пенсійні внески, відпустки,

стандарти безпеки і так далі. Через те, що більшість з названих регулювань підвищують витрати підприємств, або навіть роблять неможливим законне ведення таких підприємств, багато видів діяльності частково йдуть в тінь аби уникнути виконання регуляцій та, в певній мірі, уникнути сплати податків (проте це не є єдиним фактором стимулювання тінізації в державі та уникнення виконання правил). До цього чинника також відносять занадто жорсткі регулювання та надмірну бюрократію;

3. Заборони. Чинники, які включаються в дану категорію факторів впливу на тіньової економіки, є одними з найбільш прибуткових сфер економічної діяльності та включають поширення наркотиків, участь у незаконних азартних ігор, позичання грошей під лихварські (тобто надмірно високі, які перевищують законодавчо встановлені максимуми) ставки, виробництво та продаж зброї, заборонені послуги, такі як проституція тощо. До даного фактору також варто додати більш відверту злочинну діяльність (пограбування, вбивства за наймом, викрадення людей, вимагання тощо). Названі заборонені діяльності відіграють доволі велику роль у витісненні людей та ресурсів з офіційного економічного шляху, а також мають великий попит, тому й отримують великий тіньовий прибуток від їх діяльності;

4. Корупція. Хоча В. Танзі попередньо згадував корупцію, вона все одно було виокремлена як причина тіньової економіки. Корупція є політичною або бюрократичною, яка приносить високий дохід для учасників корупційної діяльності. Вона здатна спотворювати ціни, наприклад, на державні інвестиції, якщо вони включають хабарі до державних органів.

Щодо наслідків, то, звичайно, з причин виникнення тіньової економіки можна побачити, що вони будуть невтішними. Насправді, якщо причини виникнення є доволі дискусійним питанням, то наслідки тіньової економіки є навіть більш неоднозначними. Справа в тому, що неформальний сектор

майже неможливо розрахувати на 100% точно через свою приховану природу, тобто ми завжди матимемо похибку, завжди щось не буде враховано і дані для розрахунку завжди будуть неповними. Через те, що рівні тіньової економіки завжди залишаються умовними, робити зв'язки між зростанням даного сектору з динамікою будь-якого економічного показника є, знову ж таки, дуже умовним та неоднозначним. Розуміючи це, Ф. Шнайдер виділяє наступні наслідки тіньової економіки на офіційну [18]:

1. Скорочення податкових надходжень, тобто зменшується податкова база держави, оскільки частина доходів та транзакцій не декларується;

2. Існування тіньової економіки може вплинути на переоцінку інфляційного впливу фіскальних чи монетарних стимулів, а також зробити податкову політику менш прогнозованою через зниження ефективності економічної політики;

3. Тіньова економіка спотворює макроекономічну статистику, а точніше такі показники як ВВП, рівень безробіття, інфляцію, продуктивність праці тощо, оскільки її діяльність не враховується в офіційній статистиці держави;

4. З іншого боку, неформальний сектор має позитивний вплив на державу, оскільки вона відповідає на попит економічного середовища на товари та послуги. Тобто, якщо притримуватись такої точки зору, тіньова економіка насправді може призвести до більшої конкуренції, вищої ефективності та чітких меж й обмежень для державної діяльності. Таким чином, неформальний сектор здатний зробити вагомий внесок у створенні й формуванні ринків, посилити трансформацію як економічних, так і правовий і соціальних інституцій, що є необхідними для розвитку країни;

5. Хоча тіньовий сектор не має внеску у офіційну статистику ВВП, за дослідженнями Ф. Шнайдера можна стверджувати, що більше 66% з доходу, який було отримано у тіні, витрачаються в офіційній економіці, і

це позитивно впливає на економічне зростання та, як би то не було іронічно, непрямі податкові надходження. Прихована економіка може позитивно впливати на споживчі витрати, товари як нетривалого, так і тривалого використання, і, звичайно, послуги.

На думку Танзі, головними наслідками тіньової економіки є [17]:

1. Несправедливість між громадянами, що купляють товари та послуги, сплачуючи податки, та тими, що купляють аналогічні, проте вироблені тіньової економікою, дешевші товари та послуги. Аналогічно стосується й продавців;

2. Несправедлива конкуренція між офіційними та тіньовими підприємствами за рахунок різного рівня податкового навантаження;

3. Скорочення податкових надходжень, що може призвести до підвищення податкових ставок, що, у свою чергу призводить до більшої тінізації економічної діяльності, тим самим створюючи замкнуте коло між недостатніми надходженнями податків та зростанням тіньової економіки;

4. Спотворення макроекономічних показників, такі як статистика національного доходу, темпи зростання, податкове навантаження, рівень безробіття, продуктивність і так далі. Даний наслідок, у свою чергу, вплине на міжнародний статус країни.

Узагальнюючи праці відомих науковців, а також статті вітчизняних науковців, ми спершу виділимо основні причини виникнення тіньової економіки в Україні:

1. Повномасштабний наступ країни-агресорки. Наразі даний фактор вважаємо найбільш впливових з усіх причини розвитку, тому що він не лише виступає як окремий чинник, але й підсилює усі наступні, що будуть перераховані. Як мінімум, через війну неможливо точно оцінити рівні тіньової економіки, оскільки багато статистичних даних перестали оновлюватись, а це лише підсилює розвиток чорної економіки. Через військовий стан почали поширюватись гуманітарні допомоги тимчасово

переселеним особам та жертвам війни, які можуть розкрадатись й нелегально продаватись, збори на дрони, транспорт, одяг і т.д. військовим, гроші з яких можуть бути також вкрадені. До того ж, в Україні почалась енергетична криза, що підвищила попит на генератори, що спричинило зростання цін на них, а це підвищує ризик на контрабанду та тіньові продажі “задешево”. Повномасштабний наступ також підсилив рівні безробіття, що пов’язано або з переміщенням населення із зон активних бойових дій, або зі смертю громадян. Також діяльність ТЦК та недостатня кількість “броні” на чоловіків спричинила ще швидші темпи зростання безробіття в офіційному секторі, оскільки робітники переходять у тіньовий сектор. Окрім того, наступ погіршив рівень інфляції, впливає на ВВП і так далі. Загалом, військовий стан сповільнює економічний розвиток, а саме в цих умовах збільшуються обсяги тіньової економіки;

2. Податкова система. Вітчизняна система оподаткування була предметом дискусії ще задовго до війни, і, зазвичай, нічого доброго про неї сказати не можна. Доволі іронічним є той факт, що в Україні, у порівнянні з тими ж країнами ЄС, податковий тягар є доволі низьким [19]. Тоді чому ж українці продовжують отримувати зарплату “у конвертах”, а підприємства - вести чорну бухгалтерію? На тіньову економіку не впливає лише податковий тягар, але й психологічне ставлення до сплати податків, або, іншими словами, податкова мораль. Україна залишається найбільш бідною країною Європи, тому, хоч податковий тягар є нижчим у порівнянні, для громадян він все одно залишається доволі високим, а українці, до того ж, дуже прискіпливо відносяться до своїх грошей та куди вони йдуть. Платники податків не відчують, що їхні кошти витрачаються на надання державою цінних послуг, а будуть розкрадені й скорумповані, через що не мають бажання сплачувати податки.

3. Олігархія. Якщо підприємство отримує більший прибуток, аніж інша компанія, то це має відображатись і в їх сплачуваних податках..

Проте в Україні, насправді, великі підприємства мають більше можливостей від схилення сплати податків. Зазвичай такими компаніями керують олігархи, які перешкоджають утвердженню реформ, що можуть допомогти в боротьбі з тіньовою економікою, проте шкодять їхній діяльності та зменшують прибуток.

До наслідків можна віднести:

1. Втрата податкових надходжень. У період військового стану держава як ніколи потребує коштів на підтримання розвитку країни, оскільки значна частина надається військовому секторі, проте при збільшенні обсягів тіньової економіки зменшуються податкові надходження, а отже зменшується бюджет України, що обмежує фінансування як оборони, так і медицини, освіти тощо. За оцінками дослідження CASE Ukraine, щорічні втрати від тіньових схем, які будуть розглянуті у наступному розділі, становлять приблизно 429-543 млрд. грн. на рік [31]. За оцінкою голови парламентського комітету з питань фінансів, податкової та митної політики Данила Гетманцева, сукупні витрати державного бюджету України від діяльності поза офіційною економікою можуть перевищувати 1 трлн. грн. на рік. Сфери, які найбільше страждають від діяльності неформального сектору, є аграрний, ритейл та переробна промисловість, а ключовими проявами тіньової економіки - контрабанда, заробітна плата “у конвертах”, маніпуляції з ПДВ [34];

2. Несправедлива конкуренція між підприємствами та зростання соціальної нерівності між працівниками у офіційному та тіньовому секторах. Даний наслідок також загострюється через військовий збір, який не сплачується у неформальному секторі. За словами вище згаданого нардепа Гетманцева, використання ФОП-ів відомими торговельними мережами задля зменшення кількості сплачених податків також суттєво впливаю на несправедливу конкуренції. Конкретно такі схеми називають франчайзингові: при придбанні певного типу товарів (наприклад,

алкогольний напій) споживач отримує не один, а два чеки. Перший чек включає сплату за алкоголь зі ПДВ, тоді як другий чек видається як оформлений через ФОП без сплати цього податку. Через такі й безліч інших махінацій, неправомірна конкурентна перевага оцінюється в 7-20% [34].

3. Стабілізація економіки. Як вже було зазначено, при економічному занепаді тіньова економіка може грати адаптаційну роль: люди втрачають роботи в офіційному секторі, проте знаходять її в тіньовому, що насичує ринок та стримує повну економічну кризу. Проте варто розуміти, що тіньова економіка не буде стабілізувати економіку довгий час: після того, як військовий стан буде знято, усі наслідки тіньової економіки, які могли мати позитивний вплив, перевернуться в негативний і будуть лише більше стримувати економічне пожвавлення.

Якщо говорити за соціально-економічні наслідки закордоном, то, звичайно, у Європейському Союзі масштаби тіньової економіки є набагато меншими за Україну, проте вона все ще існує. За дослідженнями IMF, втрати державних доходів через тінізацію, включно з податковими розривами, у середньому становлять 2-6% ВВП, і суто розрив у сплаті ПДВ спричиняє втрати у розмірі 132 млрд. євро [35]. Тобто, соціально-економічні наслідки тіньової економіки відчуються всюди, виражаючись у серйозних втратах бюджету. Через нестачу податкових надходжень, обмежується фінансування соціальних сфер, викривляються реальні показники економічного розвитку і, що є як ніколи актуальним для України, значно скорочується фінансування військової сфери.

Висновки до розділу 1

У першому розділі було розглянуто теоретико-методичні основи дослідження тіньової економіки, зокрема її економічну сутність, структуру та

роль у розвитку національної економіки, міжнародні підходи її обчислення та подолання, а також причини виникнення та соціально-економічні наслідки.

Під час написання кваліфікаційної роботи було встановлено, що тіньова економіка є складним багаторівневим явищем, яке охоплює неофіційну, приховану та кримінальну економічну діяльність. Вона може виконувати як негативні, так і частково позитивні функції в умовах недосконалості офіційної економічної системи та економічної кризи. Все ж, переважно тіньова економіка має деструктивний вплив на розвиток економіки.

Було також проаналізовано міжнародні підходи до зменшення рівнів тінізації, з чого можна зробити висновок, що країні використовують комплексні підходи, які поєднують цифровізацію, обмеження готівкових розрахунків, посилення контролю за фінансовими потоками та вдосконалення інституційного середовища. Значна роль також належить економетричним методам оцінювання, серед яких найбільш поширеними є монетарні методи, електричний підхід та модель MIMIC.

Після дослідження причин виникнення тіньової економіки було виявлено, що ключовими факторами є високий рівень податкового навантаження, корупція, недостатня ефективність державного регулювання, олігархія та військовий напад росії. Наслідки ж проявляються у скороченні податкових надходжень, викривленні макроекономічних показників, зростанні нерівності доходів, посиленні корупційних процесів, а також адаптації до сучасних умов держави.

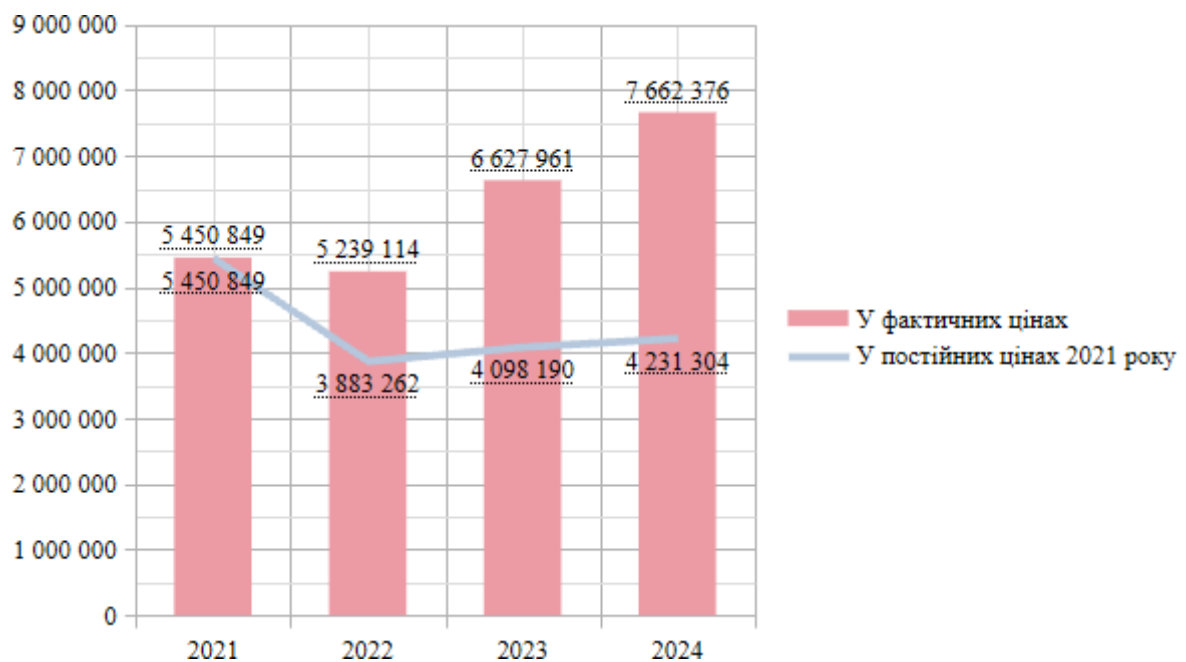
РОЗДІЛ 2

ЕКОНОМІЧНИЙ АНАЛІЗ МАСШТАБІВ ТА ВПЛИВУ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ НА УКРАЇНУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

2.1. Аналіз соціально-економічного стану України

Тіньова економіка “процвітає” саме в державах з нестабільною економікою. Повномасштабний наступ 2022 року став важким ударом для України, особливо для економіки. Проте перед тим, як аналізувати рівень тінізації за 2021-2024 роки та причини її розвитку, варто зрозуміти, як за цей період змінювались інші соціальні та економічні показники, що можуть вплинути на розвиток тіньової економіки.

Одним із головних макроекономічних показників є, безсумнівно, ВВП. Його динаміку проілюструємо графіком 2.1:

**Рис. 2.1. Динаміка номінального та реального ВВП за 2021-2024 рр.,
у млн. грн.**

Джерело: складено авторкою на основі даних [22]

З графіку можемо побачити, що номінальний ВВП за наведений період часу мав спадаючий характер лише у 2022 році і зменшився на 211,7 млрд. грн., а вже з 2023 року почав стрімко зростати зі значеннями, більшими за результат 2021 року: у 2024 році номінальне ВВП становило 7,7 трлн. грн., перебільшуючи показник довоєнного року на 2,2 трлн. грн. Проте за реальним ВВП, беручи 2021 рік як базовий, ми бачимо іншу картину: ВВП у 2022 році різко зменшилось на 1567,6 млрд. грн., і надалі значення збільшується, проте не доходить до базового значення 5,5 трлн. грн. з різницею у 1,2 трлн. грн.

Різниця в результатах пояснюється тим, що, взявши 2021 рік як базовий показник для подальших розрахунків, ми не враховували зміну в цінах у даному періоді часу, тобто було усунено фактор інфляції. Це не означає, що у 2021 році не існувало інфляційних процесів, ми лише нейтралізували вплив розвитку інфляції на наші результати. Оскільки номінальний ВВП показав кращі результати, ніж реальний, то можемо зробити висновок, що 2022-2024 рр. характеризується високими темпами інфляції, а також втратою виробничих потужностей через постійні прильоти, енергетичну кризу та інших чинників війни. Поступове зростання як номінального, так і реального ВВП у 2023 та 2024 роках говорить про стабілізацію економіки та пристосування до військового стану як підприємств, так і звичайних громадян України.

Щодо інфляційних процесів, то їх розвиток проілюструємо наступним графіком:

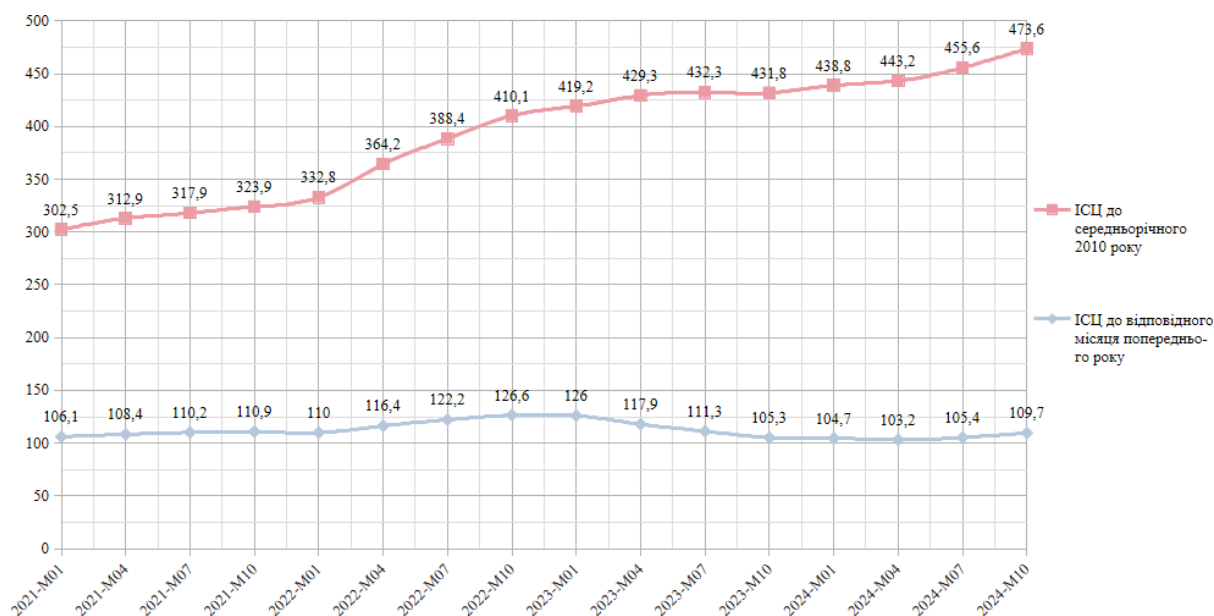

Рис. 2.2. Динаміка інфляції за 2021-2024 рр., у %

Джерело: складено авторкою на основі даних [22]

На графіку зображено індекс споживчих цін з базисним 2010 роком, а також попереднім роком до відповідного місяця. У дані включені показники за перший місяць кожного кварталу.

Якщо порівнювати місяцеві індекси до відповідного місяця попереднього року, то бачимо, що він постійно становить приблизно 105-120% з виключенням середини-кінця 2022 та початку 2023 рр. Це означає, що інфляція в Україні у 2021-2024 рр. має кумулятивний ефект і ціни продовжують збільшуватись. Свого темпу зростання інфляція досягла у кінці 2022 року в розмірі 126,6%. Стабілізація економіки та протидії НБУ сприяли зменшенню темпів розвитку інфляційних процесів, досягши 103,2% у квітні 2024 року. Проте вже з літа інфляція знову почала прискорюватись, на що вплинули як природні чинники (аномально жарке літо та слабкий врожай), так і економічні: зростання цін на електроенергію, паливо, а також витрат на оплату праці.

Взявши 2010 рік як базовий період, ми можемо підтвердити накопичувальний ефект інфляції за аналізований період, тобто тут ми бачимо загальне зростання рівня цін, а не лише темпи зміни цін. Якщо у 2021 році ціни були вищими за 2010 у 3 рази, то на кінець 2024 року - майже у 5 разів. У квітні 2022 року рівень інфляції становив 364,2% і, у порівнянні з січнем 2022 року, збільшився на 31,4%. Цікава тенденція спостерігається у жовтні 2023 році, де темп зростання інфляції сповільнився до 105,3%, проте все ще більше 100%, проте, порівнюючи з середньорічними цінами 2010 року, інфляція вперше знизилась до 431,8%. Пояснити таку різницю можна, порівнявши аналізовані показники з індексом споживчих цін до попереднього місяця:

Рис. 2.3. Зниження темпів зростання інфляції у липні-серпні 2023

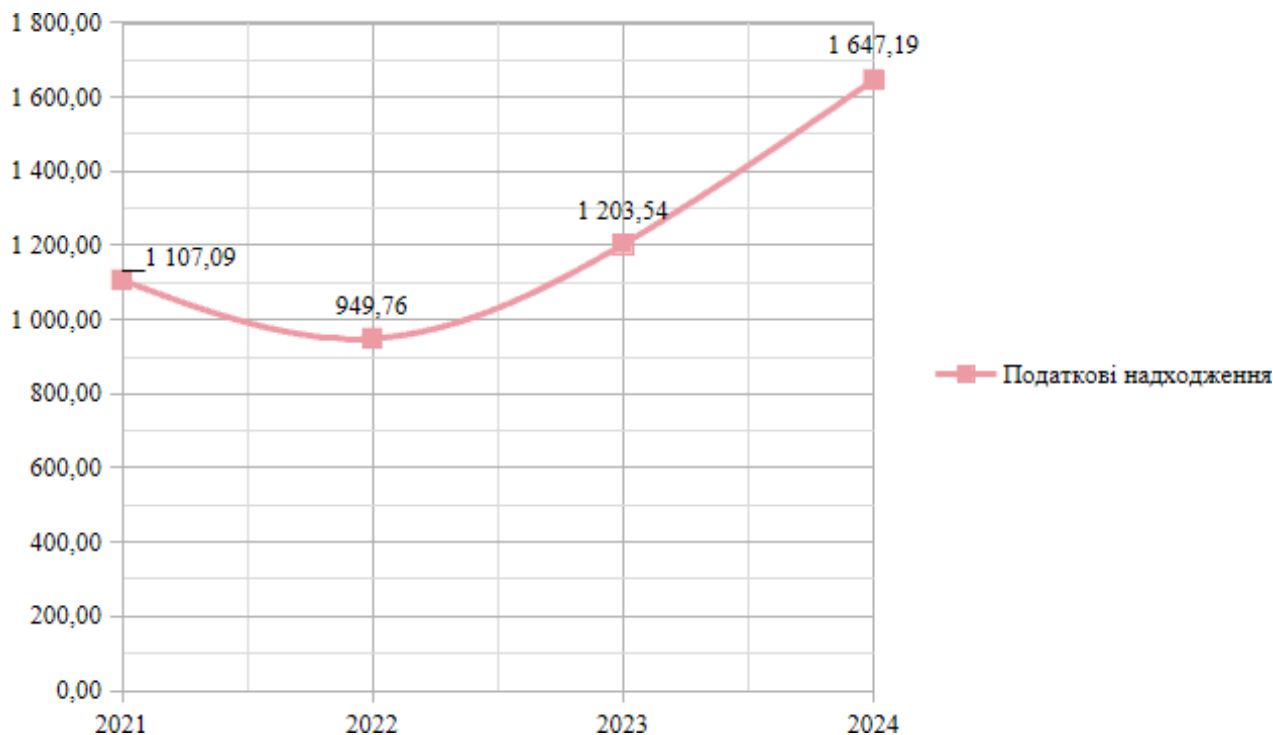
р., %

Джерело: складено авторкою на основі даних [22]

Хоча індекс, як видно зі значень до відповідного місяця попереднього року, зросла у порівнянні з показниками 2022 року, у липні та серпні індекс інфляції ДПМ становив менше 100%, що пояснює розбіжність між індексом

ДСТ та ДВМ. Тимчасове зниження інфляції можна пояснити жорстокішими заходами НБУ та сезонним зниженням цін на продукти.

Податкові надходження також зазнали змін протягом досліджуваного

періоду:

Рис. 2.4. Податкові надходження у 2021-2024 рр., у млрд. грн.

Джерело: складено авторкою на основі даних [25]

Як не дивно, спад податкових надходжень відбувся у 2022 році, що обумовлено початком повномасштабного наступу та економічної нестабільності. Вже з 2023 року почалась стабілізація податкових надходжень та їх збільшення, проте варто також враховувати інфляцію, яка, як було зазначено раніше, почала активно прискорюватись. У 2024 році дохід держави з податків збільшився на 443,65 млрд. грн. Головною причиною стало підвищення податків, одним з яких стало збільшення воєнного збору з 1,5% до 5% із заробітної плати фізичних осіб [26], тобто було збільшено податкове навантаження для офіційної економіки.

Далі розглянемо ситуацію з безробіттям у державі в 2021-2024 роки:

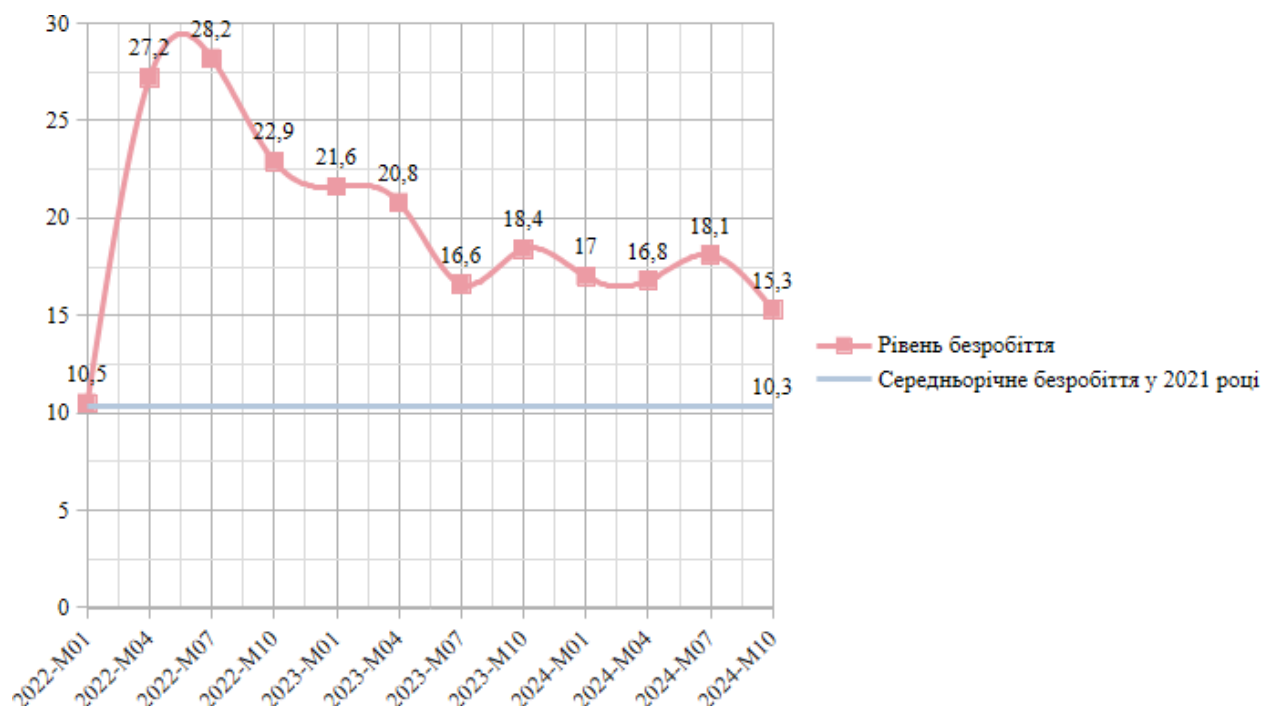

Рис. 2.5. Рівень безробіття у 2021-2024 рр., у %

Джерело: складено авторкою на основі даних [22, 23]

Після повномасштабного вторгнення у 2022 році показник безробіття зріс майже втричі, що не є дивним, оскільки дана подія стала значним шоком для економіки в цілому, у тому числі й ринку праці. Підприємства почали або скорочувати, або повністю припиняти своє виробництво як через ракетні атаки, так і через банкрутство, населення емігрувало, енергетична криза і так далі. Вже з початку 2023 року економіка почала поступово стабілізуватись, що й призвело до певного скорочення рівня безробіття, проте, як можна побачити з графіку вище, його показник все ще продовжує зростати через нові виклики війни.

Готівковий обіг за досліджуваний період було також проаналізовано, результати чого наведені у наступному графіку:

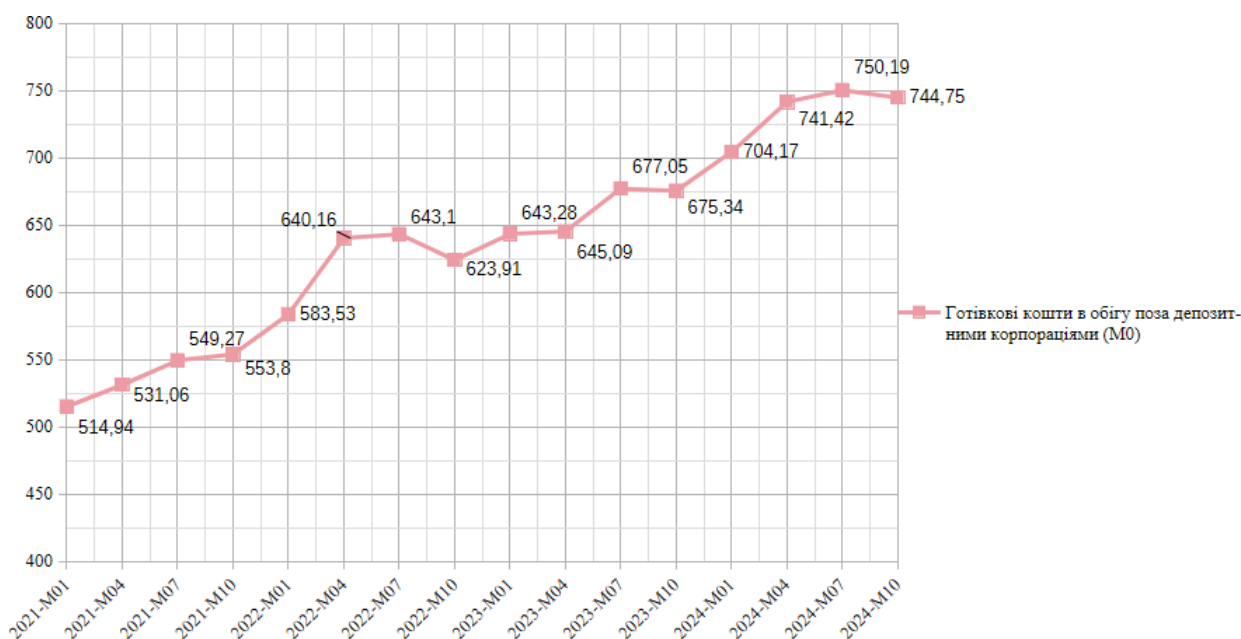
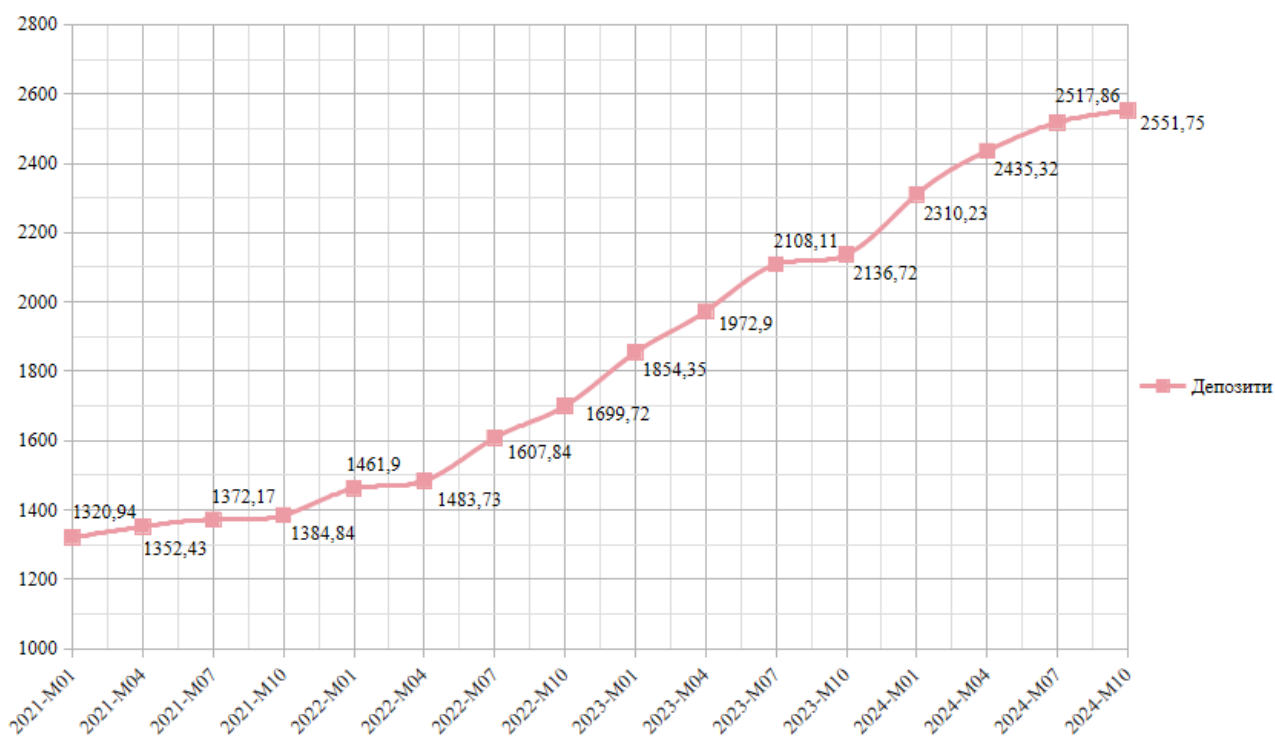

Рис. 2.6. Готівкові кошти в обігу поза депозитними корпораціями за 2021-2024 рр., у млрд. грн.

Джерело: складено авторкою на основі даних [24]

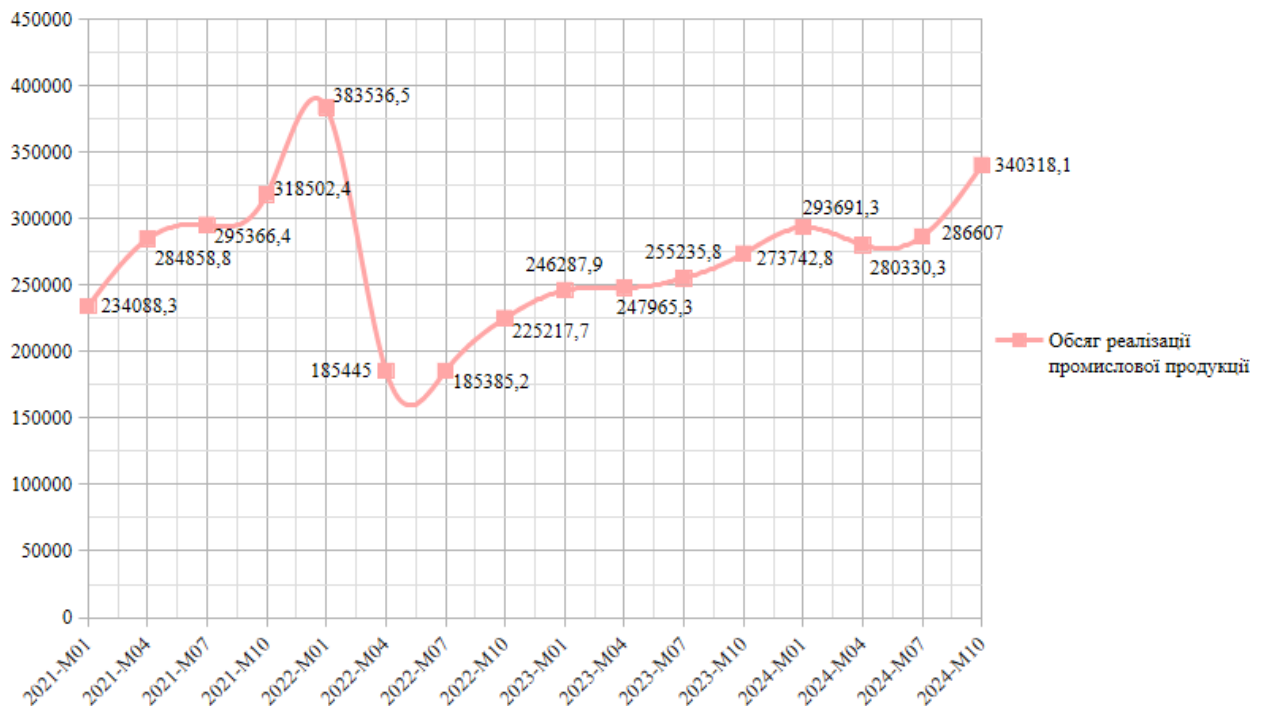
Загалом, до 2021 року вже було помітне зростання готівки в обігу, проте вже в квітні 2022 року відбулось його значно різкіше зростання. Звичайно, це пов'язано з повномасштабним наступом, а точніше з панікою населення щодо нього та невизначеністю щодо їх дій. Громадяни масово почали знімати гроші з рахунків через недовіру до банківської системи та страхом втрати коштів. Далі вже спостерігається стабілізація та поступове зменшення готівкового

Джерело: сформовано авторкою на основі даних [24]

Загальна сума депозитів була розрахована через різницю грошового агрегату M2, який включає у собі переказні депозити у національній валюті, іноземній валюті та інші депозити, та попередньо проаналізованого грошового агрегату M0. Не дивлячись на те, що населення масово виводили кошти зі своїх банківських рахунків на початку 2022 року, банківські депозити не почали спадати, проте їх темп зростання все ж сповільнився. Головною причиною такої тенденції є монетарна політика НБУ після повномасштабного вторгнення, за якою було введено ліміти на зняття готівки та стимульовано безготівкові розрахунки. Вже під кінець року зростання депозитів прискорюється, що, окрім монетарної політики, може бути пов'язано зі зростанням інфляції. У середині 2023 року темп зростання банківських депозитів знову сповільнюється, на що впливає адаптація економіки й населення до військового стану, а також інфляція. Наразі позитивна тенденція депозитного зростання зберігається.

Обсяг реалізації промислової продукції у зв'язку з військовим станом також зазнав змін. Розглянемо тенденцію за допомогою графіку:

**Рис. 2.8. Обсяг реалізації промислової продукції у 2021-2024 рр.,
млн. грн.**

Джерело: сформовано авторкою на основі даних [28]

Як не дивно, рівень промисловості різко впав на початку 2022 року, що пов'язано з руйнуванням промислових підприємств та логістики. Плюс до того, і до сьогодні на рівень виробництва впливають високі тарифи на електроенергію, недостача робітників, а також корупція. Проте з графіку можемо побачити, що вже у кінці 2022 року місячний обсяг реалізації продукції досягав довоєнних показників і продовжує зростати протягом наступних років. Тобто, як вже було зазначено раніше, економіка України поступово відновлюється й адаптується до нових умов, а тому ми й спостерігаємо зростання обсягів промисловості.

Загалом, можемо зробити висновок, що кожен макроекономічний показник відчув “шок” наступу в лютому 2022 року та зазнав певних змін у своїх значеннях. Ближче до 2023 року економіка почала стабілізуватись, населення адаптуватись і макроекономічні показники так само відчули

стабільність, проте їх темпи зростання залишаються повільними, оскільки під час військового стану повністю повернутись до довоєнних показників майже неможливо. Проаналізовані тенденції однозначно створюють передумови для зростання рівня тіньової економіки. Оскільки після 2022 року Міністерство економіки України не проводить її розрахунок, наступний підрозділ ми присвяtimo її дослідженню завдяки даним іноземних досліджень, а також власних приблизних розрахунків.

2.2. Дослідження причин розвитку тіньової економіки в Україні та оцінка її впливу на економічну систему

Офіційний розрахунок показника тіньової економіки був востаннє проведений у 2021 році Міністерством економіки України, і його значення становило 32% [2]. Оцінка тінізації проводиться завдяки розрахунку за чотирма методами: монетарним, електричним, збитковості підприємств та витрати населення - роздрібний товарооборот + послуги - й використанню інтегрального показника на основі чотирьох результатів задля мінімізації похибки кожного методу. Якщо аналізувати відсоток тіньової економіки відносно кожного методу окремо, то отримуємо наступну картину:

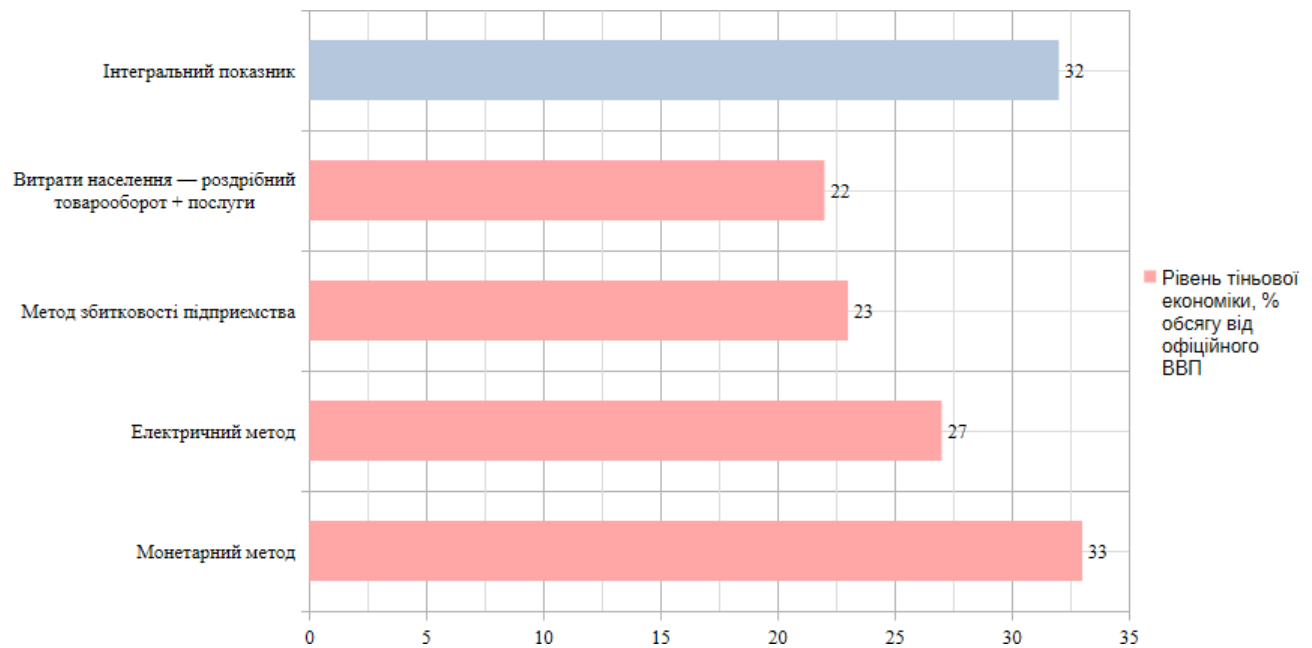

Рис. 2.9. Рівень тіньової економіки у 2021 році, у %

Джерело: складено авторкою на основі даних [2]

Найбільше значення тіньової економіки показав монетарний метод у розмірі 33%, і найменший - витрати/товарооборот у розмірі 22%. Порівняно з 2020 роком, у 2021 році відбулось підвищення обсягів неформального сектору економіки на 2%. Пов'язана дана тенденція з підвищенням світових цін на енергетику, а також звичайну продукцію. Також відігравали свою роль карантинні обмеження спричинені COVID-19, не дивлячись на те, що населення та підприємства були більш пристосовані до суворіших умов завдяки новітнім технологіям та адаптованості.

У 2022 році загальний рівень тіньової економіки за інтегральним показником становив 48% [27], тобто відбулось різке зростання аж на 15%. Економічна нестабільність, побоювання та невизначеність щодо майбутнього держави, недовіра до влади, переміщення бізнесу в неформальні схеми через руйнування інфраструктури та великих втрат, втрата офіційних робочих місць та або міграція закордон, або перехід у неофіційний сектор економіки зі зарплатами у “конверті”, фріланс - усі ці детермінанти та інші, що були спричинені повномасштабним вторгненням, спричинили настільки різкий

стрибок тіньового сектору економіки. За 2022 рік також відомі окремі результати для кожного методу, окрім витрат населення - роздрібний товарообіг, які наведені схемою нижче:

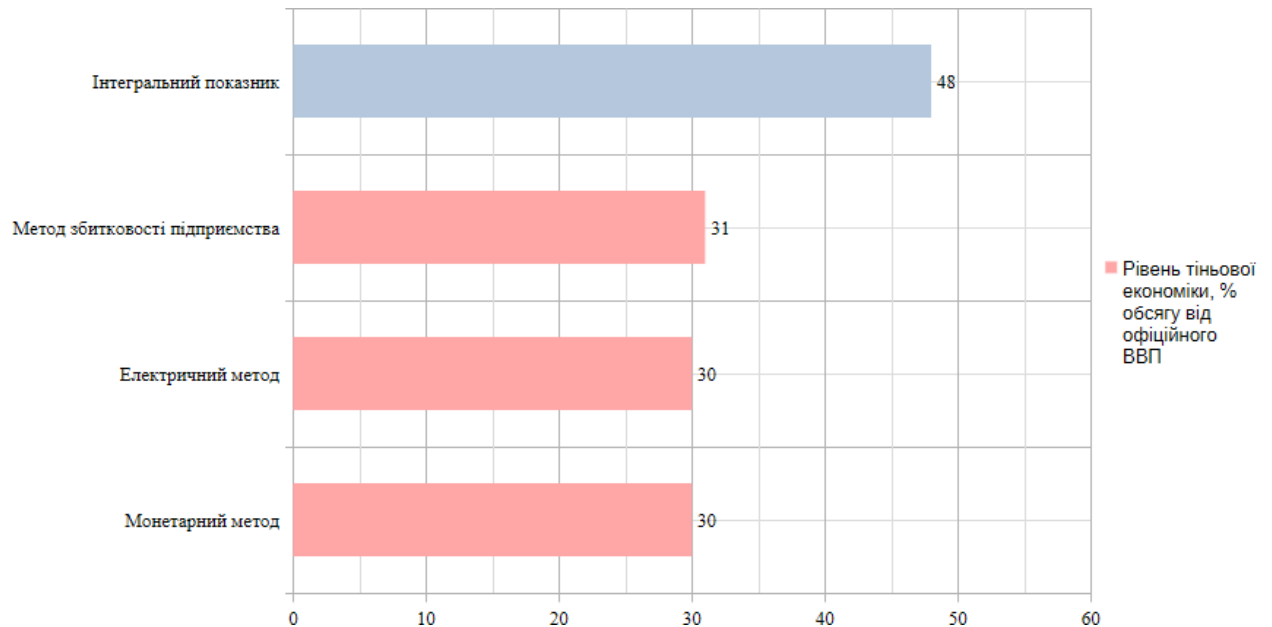

Рис. 2.9. Рівень тіньової економіки у 2022 році, у %

Джерело: складено авторкою на основі даних [27]

Незважаючи на різке прискорення тінізації економіки, монетарний метод становив на 2% менше аніж значення попереднього року, і лише за даним методом відбулося зменшення обсягів тіньової сектору. Натомість, за електричним методом, неформальний сектор економіки збільшився на 3%, а за методом збитковості підприємства - аж на 8%. Розглянемо причини таких різних результатів:

1. Монетарний метод базується конкретно на грошовій масі, тобто на готівці, розмірі депозитів та обсягів офіційного ВВП. Як вже було зазначено раніше, у 2022 році задля запобігання економічної кризи було введено монетарну політику, яка контролювала та ставила обмеження на готівку. У нормальних умовах така політика у поєднанні з іншими інструментами детінізації мусила б сприяти зменшенню готівкової тіні,

оскільки більше операцій проходило через банки і це фіксується у статистиці, але військовий стан не є нормальною умовою та дана політика не була введена задля боротьби з тіньовою економікою, і у даному випадку обмеження сприяли зменшенню наслідків повномасштабного наступу росії на фінансову сферу економіки, проте не на неформальний сектор економіки. Іншими словами, у поєднанні з невизначеністю у зв'язку з війною, банкрутством підприємств та еміграції населення обмеження готівкового обороту не стає допоміжним інструментом зниження тінізації, як було визначено з міжнародного досвіду у першому розділі, а змінює структуру тіньового сектору, проте не обов'язково зменшує його обсяг. Монетарний метод через свою спрощеність не бачить різниці між двома ситуаціями, а тому і демонструє зниження обсягів тіньової економіки.

2. Електричний метод базується вже на споживанні електроенергії. Як було зазначено у минулому підрозділі, виробництво у 2022 році стрімко впало, причиною чого стало повномасштабне вторгнення росії та її наслідки, тому, за електричним методом, електроспоживання також пропорційно має спадати. Проте за результатом даного методу ми бачимо, що тіньова економіка в Україні зросла на 3%, і це говорить про те, що скорочення електроспоживання було не рівноцінно зменшенню виробництва у державі. Тобто, частина економічної активності не була врахована у офіційній статистиці та залишається у тіні. Через складну економічну ситуацію звітність підприємств погіршилась, а також збільшилась неформальна зайнятість, яка потребує електроенергії, тому електричний метод показує, що обсяги тінізації в Україні прискорились у 2022 році. Проте варто також брати до уваги електроенергетичну кризу як наслідок руйнування енергетичної інфраструктури що спричинює відключення світла та нерівномірне споживання електрики. Через даний феномен більшість підприємств почали переходити на альтернативні джерела енергії, наприклад, генератори. Оскільки електричний метод не

враховує дизельні чи бензинові генератори, то результат даного методу, як і монетарного, є дещо викривленим і, може занижувати рівні тіньової економіки.

3. Метод збитковості підприємства базується на фінансових результатах офіційного сектору економіки, тобто якщо підприємства збиткові у офіційних звітах, але вони не закриваються та продовжують працювати, то їхні доходи не повністю відображаються у звітності та знаходяться у тіні. Даний метод показав найбільший “стрибок” у значеннях між 2021 та 2022 роками. Звичайно, головним фактором стала війна, яка посприяла погіршенню офіційних фінансових результатів: скорочення виробництва, зростання витрат та порушення логістики. Але попри дані труднощі діяльність не зникає і бізнес адаптується. У даному випадку така тенденція не говорить про адаптацію економіки та її стабілізацію, навпаки, метод збитковості інтерпретую її як створення розриву між офіційною статистикою та фактичною ситуацією. Підприємства приховують свої доходи, мінімізують свої податки для збереження своєї діяльності, що призводить до зростання тіньової економіки. Водночас слід розуміти, що у даному році країна перейшла у кризову ситуацію швидко та несподівано, і багато підприємств дійсно були збитковими та не приховували свої доходи, через що метод збитковості міг завищити оцінку тінізації.

Кожен з методів не враховує певні моменти, які присутні під час кризових ситуацій, задля чого розраховується інтегральний показник. Монетарний та електричний методи занижили обсяг тіньової економіки у 2022 році, тоді як метод збитковості завищив, до того ж інтегральний показник враховує економічну нестабільність в державі, тому зростання обсягів тінізації в Україні значно прискорились за результатом даного методу.

За 2023 та 2024 році офіційних розрахунків обсягів тіньової економіки не існує, оскільки Мінекономіки їх не проводить після оголошення

військового стану. Проте у 2025 році компанія Ernst & Young опублікували свої результати аналізу міжнародної тіньової економіки. У даному дослідженні також був розрахований неформальний сектор для України й він становив 19,3% [3]. Однак варто розуміти, що це не в державі знизилась рівні тіньової економіки. Різниця пояснюється у відмінності методології, яка використовується для обчислення. Модель ЕУ загалом опирається на метод попиту на готівку, тобто на монетарний метод. Її суть полягає у поділі загальної економіки на офіційну та тіньову, а також на монетарну та немонетарну. Центральним елементом їхньої економетричної моделі стає оцінка функції попиту на готівку, оскільки грошовий обіг розглядається як головний індикатор тіньової активності. У свою чергу, підхід Ernst & Young включає у собі додаткові макроекономічні змінні, такі як рівень доходів, податкове навантаження і т.д. На відміну від Мінекономіки, компанія орієнтувалась на уніфікацію моделі задля забезпечення порівняльності результатів між різними державами світу, через що дана модель може не вловлювати локальних особливостей, включно з війною. Окрім того, підхід ЕУ зумовлює меншу чутливість до короткострокових економічних шоків як таких, і це також призводить до нижчих оцінок рівня тіньової економіки. Методологія Мінекономіки орієнтована на охоплення усіх національних особливостей тіньового сектору й різко реагує на нестабільність, тоді як, заради балансування результатів, модель ЕУ згладжує ці коливання та є більш консервативною.

У 2024 році міністерша економіки Юлія Свириденко заявила, що 40% української економіки перебуває у “тіні” [29]. На жаль, офіційних розрахунків, які підтверджують даний показник немає. Проте, якщо опиратись на її результат, то бачимо значне зниження тінізації в державі, порівняно з останніми розрахунками Мінекономіки в 2022 році. Це говорить про адаптацію економіки, але все ж неформальна економічна діяльність в умовах війни однаково зберігає свій значний масштаб. Бізнес все ще

знаходиться у нестабільних умовах і не можуть працювати повністю офіційно, через що переводять частину своїх операцій у неформальний сектор. До того ж, неофіційне працевлаштування набирає більших обертів, й зарплати “в конвертах” також стають більш розповсюдженими [30].

Маючи статистику за 2021-2024 роки та розуміючи різницю в методології, ми продемонструємо тенденцію тіньової економіки наступним графіком:

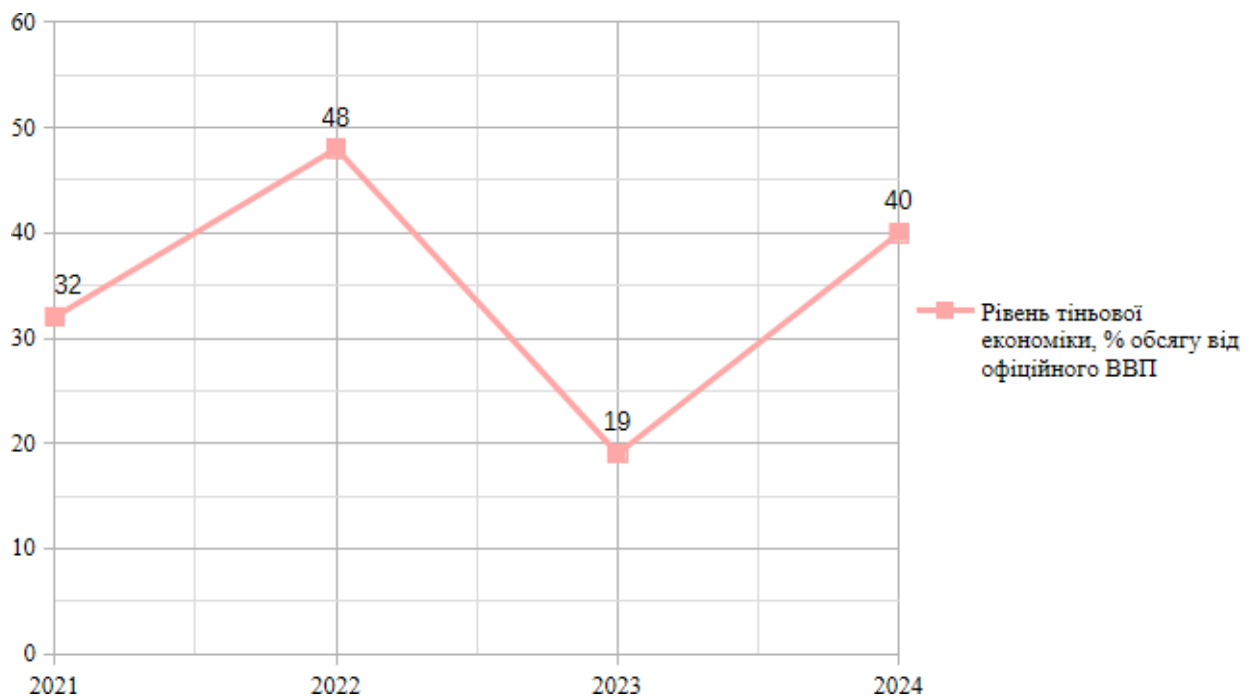

Рис. 2.10. Динаміка обсягу тіньової економіки за період 2021-2024 рр., у %

Джерело: сформовано авторкою на основі джерел [2, 27, 3, 29]

Як можна побачити з графіку, пік тіньової економіки був досягнутий у 2022 році, що не є дивним. Кризові умови під час війни сприяють економічній нестабільності, що, у свою чергу, спричиняє значні втрати у підприємствах. Аби покрити дані витрати та отримати прибуток якнайшвидше, компанії відчують потребу в переході в неформальний сектор, аби мінімізувати податкове навантаження. Багато людей втрачають свої домівки щодня, роботу, гроші, які наразі заробити офіційним шляхом у

потрібній кількості є важкою задачею. Відчуваючи розпач, населення у часи безробіття знаходить неофіційну роботу, яка може зазвичай платитиме більше, оскільки не сплачується ЄСВ та податки. Усі ці чинники критично впливають на рівень тіньової економіки, що і можна побачити зі статистики.

І хоча, загалом, 2023-2024 роки характеризуються стабілізацією після економічного шоку 2022 року, досягти довоєнних обсягів тіньової економіки ще не вдалося (ми припускаємо, що показник 2023 року є виключенням, оскільки він був розрахований іншою методикою та не владою України, і шанси того, що, за методикою Мінекономіки, 2023 рік мав би менший показник, аніж у 2021 році, є майже неможливим). У цих роках мобілізація стала більш агресивною, аніж у 2023 році, а тому багато чоловіків без броні були вимушені звільнитись та або залишатись безробітними, або шукати неофіційне працевлаштування. У будь-якому випадку, безробіття залишається нестабільним, а неофіційне працевлаштування лише набирає обертів, що спричиняє подальшій тінізації економіки. Щодо наслідків, то повномасштабний наступ росії спричинив такі явища, як порушення логістики, погіршення фінансової стабільності компаній, а також зростання витрат бізнесу.

Кризова ситуація за досліджуваний період сприяла розвитку тіньової економіки, що, водночас, впливало на офіційну економіку. Одним з головних наслідків великих обсягів тінізації - великі втрати державного бюджету внаслідок уникнення оподаткування. У 2024 році аналітичним центром CASE-Україна було проведено дослідження, у якому було проаналізовано вплив таких схем тіньового сектору на економіку України. Результати проілюструємо наступним графіком:

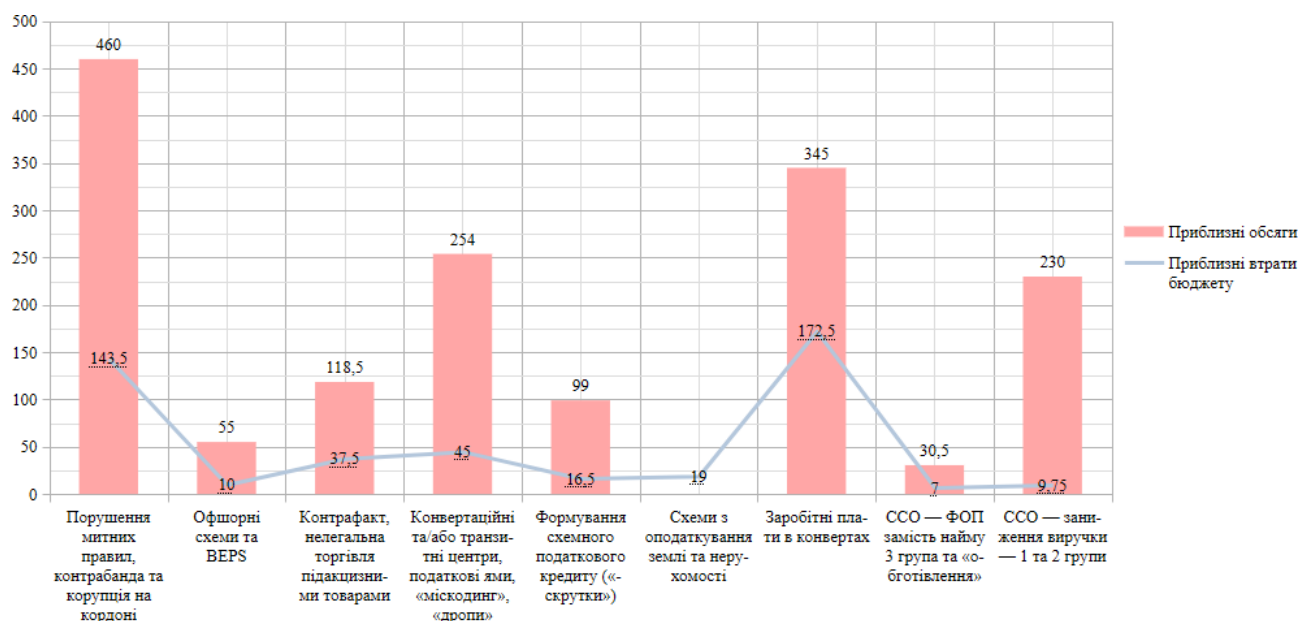

Рис. 2.11. Фіскальний ефект схем ухилення від сплати податків, у млрд. грн.

Джерело: сформовано авторкою на основі даних [31]

У даній кваліфікаційній роботі ми зосередимось на трьох основних схем тіньової економіки: корупція на кордоні, зарплата в “конвертах” та конвертаційні і/або транзитні центри. Найбільший грошовий обсяг у наведених схемах має саме порушення митних правил, контрабанда та прикордонна корупція. Коли ми говоримо за контрабанду, то у його перелік попадає загалом ввезення усіх протизаконних товарів, які або частково задекларовані, або декларуються з викривленими даними (знижена митна вартість, зміна кодів та маніпулювання ваги, кількості чи характеристики товарів), що також може супроводжуватись корупцією серед митних органів.

У інших випадках митний огляд може бути уникнений взагалі, що досягається або через перетин кордонів поза митними постами обидвох держав, або ж нелегальним звільненням від контролю в пунктах пропуску вже в Україні. У військовий стан даний тип схем контрабанди, яку ще називають “чорною”, посилив своє розповсюдження ще і у зв’язку з

перезавантаженням логістичних маршрутів, кадрові проблеми контролюючих органів, а також зростання корупційних ризиків.

Також існує така група схем як зловживання пільговими режимами, які надаються або міжнародними договорами, або самою Україною. Їх суть полягає у маскуванні введеної продукції під виглядом особистих речей, міжнародних поштових відправлень (“пошта”) чи дрібних партій товарів у межах неоподаткованих норм (“піджаки”). Особливо ускладнило контроль над наведеними схемами поширення онлайн-торгівлі та міжнародних експрес-відправлень, через що важче розрізнити справжні замовлення та контрабанду.

І ще одним механізмом ухилення від оподаткування є використання так званих митних режимів, наприклад, транзит, тимчасове ввезення чи вивезення товарів, митний склад, переробка продукції як на митній, так і за межами митної території, при ввезенні та вивезенні продукції з України. Перелічені митні режими дозволяють не сплачувати митні платежі, й за даної схеми товар фактично залишається на території України без належного митного оформлення, або експортується лише формально, коли насправді він “зникає”. Це називають фіктивним експортом, коли вже після проведення зовнішньоекономічної операції компанія припиняє свою діяльність і “зникає”, без повернення валютної виручки й без виконання будь-яких податкових зобов'язань.

Причина, чому саме цей підвид схем з ухилення сплати податків має найбільші обсяги реалізації та є одним з найбільш поширених форм прояву тіньової економіки, доволі проста: реалізація контрабанди здійснюється через широко поширені канали збуту: інтернет-магазини у соцмережах, телеграм-канали, торгівельні точки на ринках або у багатолюдних місцях, ларьки, невеликі крамнички, або навіть через окремі торгові мережі з документальним оформленнях “сірих” товарів через так звані фірми-”одноденки” (компанії, що створюються для реалізації однієї чи

декількох нелегальних угод та відмивання коштів). Через повсякденність наведених каналів збуту, контроль за її обігом суттєво ускладнюється. До того ж, дані товари продаються набагато дешевше за ідентичні товари у офіційних каналах реалізації. Населення завжди має високий попит на дешевші товари, проте під час війни, коли інфляція та рівень безробіття збільшується, а рівень життя не покращується, зростання попиту пришвидшується. Додавши також фактор корупції та перезавантаження прикордонної інфраструктури, ми маємо великі обсяги контрабанди та великі втрати державного бюджету.

Незважаючи на широке розповсюдження контрабанди, найбільші втрати у бюджеті України насправді викликає схема “конвертів”. Дана тема знайома кожному: неофіційна зайнятість рівноцінна неофіційним зарплатам, а тому робітники їх отримують у славнозвісних конвертах, які не підлягають податковому оформленню. Особливо актуальна дана схема в умовах війни, оскільки погіршується фінансовий стан бізнесу, через що роботодавці прагнуть мінімізувати витрати на оплату праці, тоді як населення прагне отримати найвищу зарплату в своїй сфері діяльності, яку можна досягти завдяки уникненню сплати податків, чий обсяг було підвищено.

Оскільки після 2022 року офіційна статистика стала обмеженою, тому точно оцінити дані щодо неформальної зайнятості неможливо. Проте, за непрямыми оцінками Юлії Свириденко, у тіньовому секторі можуть працювати близько 1,7 млн. осіб, тоді як у 2021 році оцінки сягали приблизно 3 млн. осіб [32]. Хоча, формально, кількість неофіційно зайнятих скоротилась, це не означає, що тінізація ринку праці також зменшилась. Варто враховувати масову міграцію населення, мобілізацію, втрату робочих місць у зонах бойових дій, а також загальне скорочення економічної активності. Тобто на скорочення неформальної зайнятості мають вплив структурні втрати самого ринку праці. До того ж, якщо раніше найчастіше вакансія мала офіційно мінімальну заробітну плату, а решта виплачувалась у “конверті”, то наразі

можливий варіант, що роботодавці підвищили офіційну зарплату, аби не привертати увагу податкових органів, при цьому зберігаючи тіньові зарплати.

За приблизними оцінками через дані схеми державний бюджет втрачає 172,5 млрд. грн., що є найбільшим показником з усіх перелічених схем. Припускається, що близько 750 тис. працівників отримують частину своєї заробітної плати неофіційно у конвертах [34]. Схилення від сплати податків із заробітної плати має вплив не лише на державний бюджет, але й на Пенсійний фонд, ЄСВ та військовий збір, що є особливо критичним під воєнного стану, оскільки фінансування оборонних та соціальних видатків стає проблематичнішим. Проте даний механізм тіньової економіки має негативний вплив і на самих працівників. І хоча вони отримують більший прибуток, аніж вони б отримували за умови офіційного працевлаштування, громадяни мають нижчий рівень соціального захисту (або він відсутній взагалі), обмежений доступ до пенсійного забезпечення та соціальних гарантій.

І ще одним видом схем, які щорічно призводять до великих втрат державного бюджету, є індустрія транзитно-конвертаційних центрів (ТКЦ), які використовують схему “дропів”. Якраз ця індустрія забезпечує тіньовий сектор: безготівкові кошти переводяться у готівку, приховуються справжні фінансові операції та здійснюються платежі поза офіційним обліком. В основному ТКЦ займаються створенням мережі фіктивних підприємств, що забезпечують перелічені процеси, і для цього використовуються фірми-”одноденки”, рахунки підставних осіб чи підприємства з ознаками фіктивності. Як результат - формується складний ланцюг фінансових операцій, що ускладнює відстеження реального руху коштів та кінцевих клієнтів. За своєю суттю транзитно-конвертаційні центри є фінансовою інфраструктурою тіньової економіки, тому що завдяки ним обслуговуються інші протизаконні схеми, такі як вже загадані “конверти”, “сірий” імпорт, мінімізація податкових зобов’язань тощо.

Останніми роками все більш широкого поширення набувають так звані “дропи”, чи, як їх ще називають, “грошові мули”. Сутність даної схеми полягає у використанні банківських рахунків фізичних осіб для транзиту і приховування походження коштів. Тобто власники рахунків передають доступ до своїх власних банківських карток третім особам, після чого через ці рахунки здійснюються численні перекази грошей. Окрім того, “дропи” також використовуються у кіберзлочинності, нелегального обігу підакцизної продукції та відмивання коштів. Завдяки цифровізації фінансових послуг, інтернет-банкінгу та поширенню онлайн-платежів використання даного механізму тіньової економіки суттєво спростилося. За розрахунками Національного банку України, “мули” посіли перше місце за популярністю у 2024 році, на що також вплинуло розкриття схеми “міскодинг” (заснована на маніпуляції МСС-коду торговці) [31]. Після цього банківський сектор почав активніше виявляти підозрілі операції, конкретно рахунки, що мають велику кількість транзитних переказів та нетипову фінансову активність, але, попри контроль, обсяги використання даної схеми все ще значні.

Як і для всіх інших схем, головною метою ТКЦ є мінімізація податкового навантаження та отримання більшого прибутку. Окрім того, недостатня ефективність контролюючих органів, а також корупційні ризики, лише сприяють розвитку нелегальних фінансових схем. І, звичайно, війна та економічна нестабільність також сприяють погіршенню фінансової ситуації в підприємствах, через що деякі вдаються до тінізації своєї діяльності.

Висновок до розділу 2

У другому розділі кваліфікаційної роботи було досліджено основні тенденції соціально-економічного розвитку України у 2021-2024 рр. в сучасних умовах, а також дослідити причини поширення тіньової економіки та оцінити її вплив на офіційну економіку держави.

При аналізі соціально-економічного стану України було встановлено, що повномасштабний наступ росії спричинив суттєві структурні зміни в економіці країни, особливо у 2022 році: податкові надходження впали, підприємства не були здатні реалізовувати продукцію, інфляція прискорилась, рівень безробіття зріс, ВВП впав тощо. Водночас обсяг готівки в державі підвищився, а зростання депозитів сповільнилося, тобто економіка України відчула значний удар. Значний вплив мали скорочення виробничої активності як такої, порушення логістичних ланцюгів, масова еміграція населення як у межах держави, так і закордон, а також посилення навантаження на фінансову систему через паніку в населенні. Проте вже у 2023-2024 роках спостерігається адаптація до нових умов, що проявляється у відновленні окремих макроекономічних показників, стабільного зростання депозитів населення та стабілізації банківського сектору.

Досліджуючи статистичні та аналітичні дані, які наразі є загальнодоступними, щодо рівня тіньової економіки, ми дійшли висновку, що її масштаби в Україні залишаються значними попри стабілізацію банківського сектору. Було також досліджено різні методологічні підходи та пояснено розбіжність у результаті всіх років та 2023 р. Зокрема, було також проаналізовані занижені результати монетарного методу порівняно з електричним або методом збитковості підприємств.

У ході аналізу теми було встановлено, що в умовах військового стану тіньова економіка також адаптувалась до нових економічних умов, використовуючи нові та удосконалюючи старі схеми ухилення від

оподаткування. Найбільш масштабними проявами тіньової економіки в Україні залишаються контрабанда та порушення митних правил, виплата заробітної плати “в конвертах”, неофіційна зайнятість, а також діяльність транзитно-конвертаційних центрів, зокрема використання схеми “дропів”. Усі проаналізовані схеми негативно впливають на державний бюджет, викликаючи витрати, а також на Пенсійний фонд й фінансову безпеку держави. Поширення тіньової економіки зумовлюється як і наслідками війни, так і податковим навантаженням, недосконалістю державного регулювання, корупції, недостатньою ефективністю контролюючих органів, низьким рівнем довіри до державних інституцій тощо.

РОЗДІЛ 3

НАПРЯМИ ЗНИЖЕННЯ РІВНЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНИ ТА ПІДВИЩЕННЯ ПРОЗОРОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО СЕРЕДОВИЩА

3.1. Адаптація міжнародного досвіду детінізації економіки до умов України й оцінка їх реалізації

Визначивши причини та наслідки тінізації економіки в Україні, ми можемо детальніше проаналізувати, які заходи для детінізації, що були застосовані закордоном, можна адаптувати для нашої держави й наскільки це буде ефективно.

Як вже було зазначено у першому розділі, конкретно у таблиці 1.1, кожна країна використовує власні підходи, які є доречними для їхньої власної економіки. Один з основних шляхів боротьби з поширенням тіньової економіки є цифровізація економіки, а саме податкової адміністрації. У цьому питанні Україна, насправді, йде на крок попереду від інших завдяки революційному застосунку “Дія”, проте на момент написання даної кваліфікаційної роботи, він не надає достатньо послуг, що пов’язані з податковими операціями, тому ми все ще маємо багато чому вчитись, наприклад, у Естонії. Дана держава оцифровізувала своє податкове адміністрування завдяки платформі X-Road, через яку було автоматизовано передачу усієї необхідної інформації до податкових служб, не дивлячись чи підприємство пов’язано із земельним бізнесом, чи зі соціальним страхуванням [14]. До того ж, дана платформа надає можливість автоматично заповнювати необхідні декларації, що максимально спрощує податковий облік, мінімізує помилки через людський фактор, чи банальне шахрайство. Окрім Естонії, серед країн ЄС, які серйозно відносяться до цифровізації економіки, є Польща. У Польщі також було оцифровано податкову

адміністрацію завдяки інструменту SAF-T, STIR, KSeF, а також онлайн-касових приладів [14].

Проте не лише країни Європейського Союзу адаптували цифровізацію економіки як метод боротьби з неформальним сектором. Сінгапур також перейшов від аналогового ведення податкового адміністрування до діджиталового завдяки службі IRAS, яка забезпечує взаємодію податкової служби та платника податків повністю у електронному форматі, починаючи від реєстрації та закінчуючи поданням декларацій і сплати податків [14].

Україна вже має потужний інструмент, який може спростити процес оподаткування й зробити його більш доступним, а тому цифровізація економіки є реалістичним та можливим шляхом детінізації української економіки.

Окрім цифровізації, також поширеним підходом до зменшення обсягів тіньової економіки є спрощення податкової системи держави. Як показує не лише міжнародний досвід, але й досвід України, надмірно складне податкове законодавства, велика кількість звітності, а також високі витрати на адміністрування податків спонукають компанії та громадян переходити у неформальний сектор економіки, через що нам важливо проаналізувати шляхи спрощення податкової системи, які використовували інші держави.

Одним з прикладів є Грузія, яка до 2000-их років мала складну систему податків. У 2004 році було проведено масову податкову реформу, у наслідок якого було зменшено як кількість, так і ставки податків до сплати. Плюс до того, було спрощено процедури їх адміністрування загалом, що, у свою чергу, допомогло зменшити рівні бюрократичного втручання у діяльність бізнесу. З податків були залишені лише ті, що приносили найбільші доходи державі та не мало складний процес адміністрування, а ті, що мали низьку фіскальну ефективність - прибрані. Окрім того, у Грузії подавання декларацій стало набагато простішим, спонтанні податкові перевірки були також прибрані, було спрощено систему здійснення підприємницької діяльності. Загалом,

завдяки податковій реформі, Грузія стала однією з країн Європи, які мають досить вільні податкові системи [13].

Іншим прикладом є вже раніше зазначена Естонія, яка, окрім цифровізації, також зробила спрощення податкової системи ключовим елементом у боротьбі з тіньовою економікою. Уряд розумів, що складність системи лише відлякує бізнеси, тим самим спричиняючи їх перехід у неформальний сектор, тому було важливо переглянути саму податкову системи. В Естонії податкова адміністрація доволі проста: податок на заробітну плату та ставка ПДВ є однаково сталим у розмірі 20% і реінвестований прибуток підприємства не оподатковується взагалі [14]. Такий підхід дозволяє підвищити рівень податкової дисципліни, а також зменшити кількість схем ухилення від оподаткування, завдяки простоті податкового адміністрування.

Спрощення податкової системи як інструмент детінізації економіки також запровадила Аргентина, де у 2023 році розпочалась масштабна трансформація економіки, ціллю якої була так само масштабна детінізація. У Аргентині було скасована деструктивні збори, тобто податок на імпорту товару, транзакції у іноземні валюти тощо, знижено мита як експортні, так і імпорту. Окрім того, було також спрощено податкову системи до тих видів податків, які мали помірні ставки. Основним заходом у протидії поширенню тіньової економіки стало саме послаблення певних валютних обмежень і доларизація економіки, оскільки контроль над валютою був ключовим фактором у стимуляції готівкового обігу, який, як вже було визначено раніше, є чи не найбільшим показником рівня тіньової економіки у державі. Завдяки цьому було значно зменшено розрив від офіційним курсом валют та “чорним”, плюс було легалізовано деякі платежів у доларах. Тобто ідеєю даної політики загалом є створення такої податкової політики, яка стимулюватиме населення та підприємства до сплатення повних податків, бо такий шлях є вигіднішим, аніж схилення від їх оплати й перебування у тіньовому секторі [14].

Якщо говорити про адаптацію даного підходу в Україні, то важливо брати до уваги сучасні воєнні реалії. Зменшити податкову ставку є нереальним до імплементування, оскільки держава потребує увесь дохід, який вона може отримати, задля підтримання сектору безпеки й оборони як мінімум. До того ж, у 2024-2025 роках було, навпаки, збільшено деякі податки, особливо військовий збір, якраз через високі видатки на війну, а держава повинна забезпечувати фінансування усіх військових потреб, при цьому також підтримувати макрофінансову стабільність економіки. Тому повернення лише до податкових ставок до 2024 року є доволі проблематичним, говорити за навіть більше зменшення ставок немає і сенсу. Проте, що для України залишається реалістичним, так це спрощення податкового адміністрування та стимуляція до добровільного легалізації бізнесу, а також забезпечення стабільності податкових законів та мінімізація протиріч.

І ще одним доволі розповсюдженим шляхом детінізації економіки є мінімізація готівкового обігу та стимуляція безготівкових розрахунків. Оскільки транзакції у тіньовій економіці відбуваються лише у готівці задля приховування справжніх обсягів доходів підприємства, важливим є скорочення даного типу транзакцій, аби економіка стала більш прозорою.

Показовим прикладом імплементатії даного заходу є Швеція. Дана держава доволі агресивно скорочує використання готівки у магазинах, тим самим зменшивши обсяги його використання в три рази у порівнянні з готівковим обігом у 2009 році. До того ж, деякі магазини відмовляються приймати готівку взагалі, що дозволяє суттєво знизити масштаби приховування власних доходів та підвищити прозорість у податкових сплатах. Також у скороченні готівкового обігу значну роль грає цифровізація економіки, включно з використанням мобільних застосунків та електронних платіжних систем при оплаті, та рівень побутової корупції [32].

У Південній Кореї також було застосовано схожий підхід. Держава активно сприяла населенню до використання банківських карт та електронних платіжних систем задля отримання податкових пільг та кешбеків, які неможливо отримати при оплаті готівкою. При розрахунку безготівковим способом, громадяни мають можливість отримати податкову знижку, що стимулює їх до відмови від використання готівки у тіньовому секторі та переходу до законних фінансових операцій. Так, Південна Корея змогла скоротити неформальний сектор економіки, а також збільшити податкові надходження у бюджет країни [33].

У Європейському Союзі одна з країн, яка продовжує стимулювати використання безготівкових способів розрахунку є вже раніше згадана Польща. У цій державі для сприяння відмови від готівки було запроваджено прискорене відшкодування ПДВ, які здійснювали свою діяльність саме через офіційні безготівкові канали. Така “схема” дала змогу зменшити ризики фіктивного податкового кредиту та спростити перевірку реального руху коштів. Окрім того, також у Польщі посилювались обмеження на здійснення великих готівкових розрахунків, що сприяло ускладненню приховування доходів [14].

Для України наразі повна відмова від використання готівки є неможлива, оскільки, як було перевірено масовими “блекаутами”, під час перебоїв електроенергії та зв’язку використання безготівкових шляхів розрахунку є або сильно обмеженим, або неможливим зовсім, через що готівка досі грає велику роль у нашій економіці. Окрім того, навіть за стабільної ситуації з електроенергією, банківська інфраструктура часто стає цілями для кібератак зі сторони росії, що також ускладнює використання виключно банківських карт або онлайн-банкінгу. Різка посилення обмежень на готівкові операції без запровадження більш доступних та вигідних альтернатив, навпаки, може мати негативний ефект в Україні, сприяючи ще більшій тінізації економіки. Скорочення готівкового обігу в Україні є можливий завдяки стимуляції

зростання використання безготівкових платежів, але не на великий відсоток через економічну та енергетичну нестабільність.

3.2. Розробка комплексу організаційно-економічних заходів щодо детінізації економіки України

Хоча більшість країн світ проводять власні заходи задля протидії поширенню тіньової економіки, кожна країна, кожна економіка залишається по-своєму унікальною, а тому і підходи також мають власні особливості у залежності від держави. Унікальність України є доволі очевидна: починаючи з військового стану протягом останніх 4 років, закінчуючи менталітетом населення та самої влади. Враховуючи усі особливості, ми складаємо власний комплекс організаційно-економічних заходів, які, на нашу думку, здатні сприяти детінізації економіки України.

Першим заходом є подальша цифровізація економіки держави, а конкретно діджиталізація податкового адміністрування. Реалізація даного заходу є можлива завдяки застосунку “Дія”, яка сама по-собі є революційною та прогресивною за міжнародними стандартами. Вже зараз громадяни здатні реєструвати ФОП-и, подавати деякі звітності та використовувати безліч інших послуг через застосунок, що дозволяє зменшити витрати на паперовий документообіг, а також зробити діяльність підприємств більш прозорими. Проте “Дія” має великий потенціал і може стати навіть кориснішим інструментом. Для цього ми пропонуємо наступні інтегрувати сервіси ДПС у “Дію”. На момент написання даної кваліфікаційної роботи існує додаток “Моя податкова” від Державної податкової служби, у якій можливо переглянути інформацію про нарахування та сплату своїх податків. Проте, на жаль, відгуки на даний застосунок у загальному негативні, та користувачі жаліються на баги, податки відображаються не сплаченими, хоча вони були оплачені у застосунку, інформація відображається не повна і так далі:

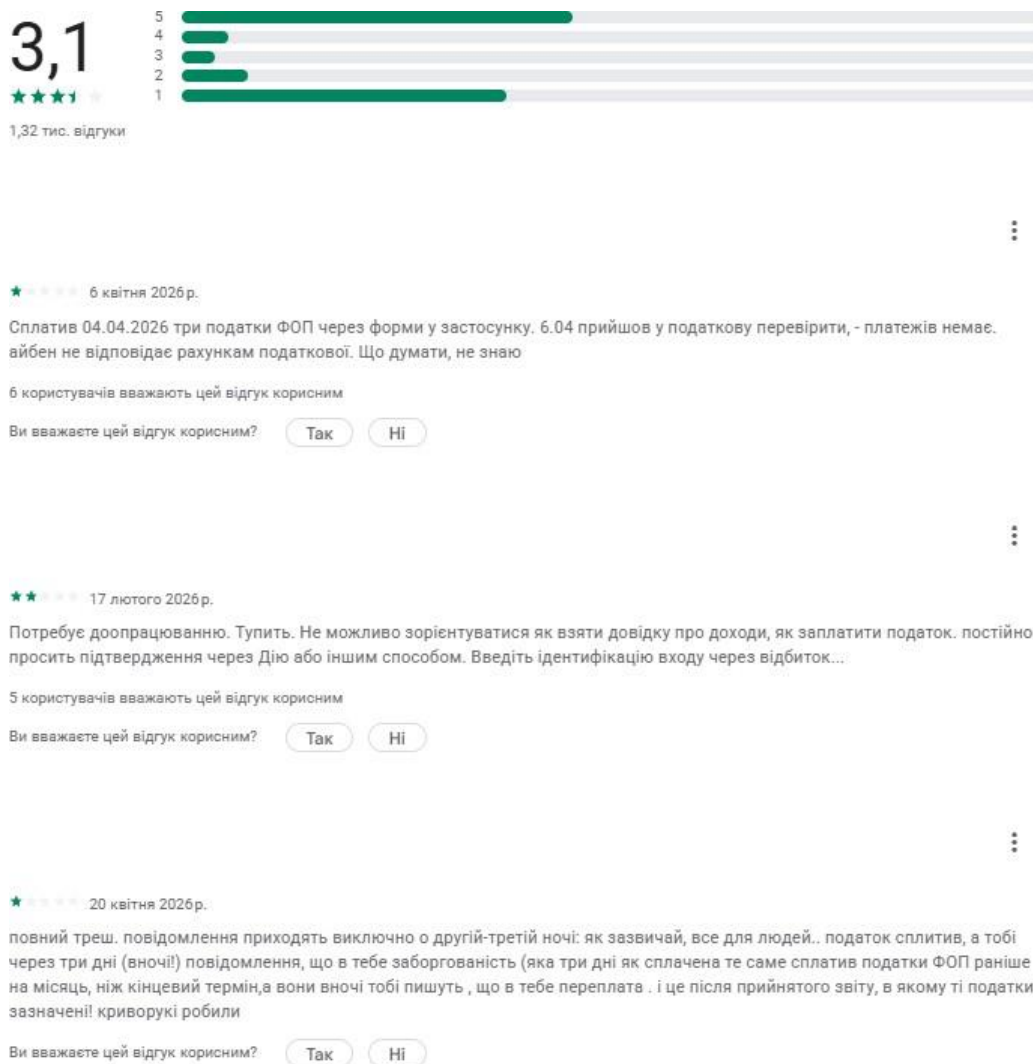

Рис. 3.1. Відгуки на застосунок “Моя податкова” у Google Play.

Джерело: Google Play

Тобто додаток є доволі недопрацьованим. Дану проблему можна вирішити за допомогою доопрацювання та інтеграції застосунку в “Дію”, який є більш розповсюдженим та відомим серед населення зі зрозумілим інтерфейсом та дизайном. Таким чином, громадяни матимуть змогу у будь-якому місці зручно, вчасно та прозоро сплачувати свої податки.

Довіра громадян до влади, не говорячи вже і за податкові служби, завжди була на низькому рівні, та запровадження застосунків, які незручні для використання, точно позитивно не впливають на динаміку. Тому другий

захід пов'язаний з, аби населення прагнуло не ухилятися від сплати податків, а, навпаки, повністю розуміти їх суть та сенс, підвищенням довіри населення до податкових органів. Наразі українці хоч і мають розуміння, що податки йдуть на потреби війська, вони все одно продовжують схилитися від їх сплати. Причина в тому, що люди не вірять, що їхні кошти справді йдуть у правильні руки, а не викрадаються владою. Аби населення почало довіряти державі, необхідно удосконалити регулярні публічні звіти, забезпечити доступність даних про державні витрати (наскільки це можливо у сучасних реаліях), а також відкритість бюджетної інформації.

Проте для того, щоб населення справді довірилось владі та податковим органам, важливо викоренити головну проблему - корупцію. Наразі існують незалежні антикорупційні органи, такі як НАБУ (Національне антикорупційне бюро України), САП (Спеціалізована антикорупційна прокуратура), НАЗК (Національне агентство з питань запобігання корупції), АРМА (Національне агентство з питань виявлення, розшуку та управління активами) та ВАКС (Вищий антикорупційний суд), проте корупція існує в Україні починаючи з рівня громадян, закінчуючи вищими органами управління, тому протидіяти їй доволі складно, через що ефективність перелічених органів є неоднозначною. Довіру населення також підірвало нещодавній Закон №12414, який був прийнятий 22 липня 2025 року. Суть його полягає в тому, що відтепер НАБУ та САП не є незалежними інституціями, як це було раніше, а залежними від генерального прокурора інституції, що створює конфлікт інтересів та ставить під питання об'єктивність управління даних антикорупційних органів [26]. Проте після масового обурення населення України, вже наступного тижня був підписаний Закон 13533, який повернув НАБУ-САП свою незалежність від інших органів [26]. Дана подія однозначно лише погіршила ситуацію з недовірою громадян, оскільки влада напряду намагалась втрутитись у антикорупційну політику. Задля того, аби повернути упевненість українців у своїй державі,

пропонується третій захід: проведення масштабних реформ у правоохоронній та судовій системах, які забезпечать справжні покарання за корупційну активність, посилення фінансового моніторингу вищих органів влади, фінансування антикорупційних органів та забезпечення їхньої ефективності, підвищення відкритості діяльності податкових та митних органів. Варто зазначити, що подолання корупція забезпечить не тільки зменшення мотивації до тінізації діяльності підприємств, а також і знизить рівень обсягу тіньової економіки напрямку, оскільки корупційні транзакції також часто відбуваються поза офіційною економікою.

Як щойно було зазначено, Верховна Рада України за тиждень встигла поспішно прийняти законопроект та внести зміни, які було можливо прийняти перед підписанням Закону. Часті корекції законопроектів чи/та невідповідність їх змісту з минулими Законами також є фактором демотивації для платників податків, оскільки вони банально не встигають за новими “правилами гри”. У таких умовах підприємства вважають простішим перейти у тіньовий сектор аби мінімізувати ризики та адаптуватись до нестабільного середовища. При поспішному прийнятті законопроекту без передчасних роз’яснень для платників податків створюється додаткове навантаження на бізнес, підвищуються витрати на ведення обліку та збільшується ймовірність помилок у податковій звітності, оскільки вони не були адаптовані до нових “правил гри” вчасно. Аби сформувати більш прогнозовану та послідовну податкову політику, четвертий захід полягає у мінімізації різких змін у податковому законодавстві та подання часу населенню ознайомитись з усіма змінами, запровадивши достатні адаптаційні періоди; публічні обговорення законодавчих змін, спрощення нормативної бази та забезпечення єдиного трактування податкових норм, переконавшись, що нові законопроекти не суперечать Конституції. Таким чином, впровадивши дані зміни, держава мінімізує нестабільність у податковій

політиці для населення, тим самим забезпечивши більш сприятливі умови для законної економічної діяльності.

І п'ятий захід, який є одним з найважливіших у Європі задля детінізації економіки, є скорочення готівкового обігу. Проте для України дане питання залишається риторичним, оскільки через військові дії ми не можемо повністю відмовитись від готівки. Населення повинно зберігати певні кошти у паперовому вигляді, проте, якщо є можливість оплачувати товари чи послуги безготівковим способом, то держава мусить стимулювати саме цей шлях замість готівкового. Інструментом для цього можуть стати чекові лотереї, які запроваджені у таких країнах, як Тайвань, Словаччина, Румунія тощо. Суть фіскальних чекових лотерей полягає у наступному: після здійснення покупки, споживач реєструє свій фіскальний чек у спеціальній електронній системі, після чого вони стають учасниками розіграшу грошових призів або бонусів. Завдяки цьому, громадяни будуть вмотивовані вимагати офіційні чеки у точках продажу, що значно ускладнить приховування доходів підприємства. В Україні даний інструмент можна інтегрувати за допомогою застосунку “Дія”. Таким чином, населення стане менше інтерактувати з тіньовим сектором, збільшивши доходи держави. Додаткові податкові надходження зможуть частково забезпечувати фінансування даного заходу. Також є можливим стимулювання використання POS-терміналів для малих підприємств (дрібна торгівля, сфери послуг тощо), які, зазвичай, використовують готівку. Якщо держава тимчасово зможе компенсувати частину банківських комісій чи просто спросити підключення електронних платіжних сервісів, то це вже зможе вплинути позитивно на детінізацію. Проте, через обмежені можливості бюджету, у період військового стану дана підтримка має бути точковою та орієнтуватись більше на ті сфери, що є найбільш тінізованими.

Таким чином, підсумуємо запропоновані заходи, шляхи їх імплементації, а також очікувані ефекти від їх запровадження наступною таблицею:

Таблиця 3.1.

Комплекс організаційно-економічних заходів щодо детінізації економіки України

Захід	Основні шляхи реалізації	Очікуваний вплив на детінізацію	Очікуваний соціально-економічний ефект
Цифровізація податкового адміністрування	Інтеграція сервісів ДПС у застосунок «Дія», автоматизація податкової звітності, цифровий документообіг	Зменшення можливостей для приховування доходів та корупційних зловживань	Зростання добровільної сплати податків, скорочення адміністративних витрат бізнесу
Підвищення довіри населення до податкових органів	Публічні звіти про використання бюджетних коштів, відкритість бюджетної інформації, покращення комунікації з платниками податків	Підвищення податкової дисципліни та мотивації до легальної діяльності	Зростання рівня добровільного виконання податкових зобов'язань
Посилення антикорупційної політики	Забезпечення незалежності антикорупційних органів, реформування судової та правоохоронної систем, підвищення прозорості роботи митних і податкових органів	Скорочення корупційних схем та тіньових фінансових операцій	Покращення інвестиційного клімату та довіри до державних інституцій
Забезпечення стабільності податкового законодавства	Встановлення перехідних періодів для нових норм, публічне обговорення змін, уніфікація трактування податкових норм	Зменшення стимулів для переходу бізнесу в тіньовий сектор через регуляторну невизначеність	Покращення умов ведення бізнесу та прогнозованості господарської діяльності
Стимулювання безготівкових розрахунків та скорочення готівкового обігу	Впровадження чекових лотерей, розвиток електронних чеків, підтримка використання POS-терміналів, інтеграція сервісів у «Дію»	Скорочення обсягів необлікованих операцій та виплат зарплат «у конвертах»	Збільшення податкових надходжень та підвищення прозорості фінансових потоків

Джерело: систематизовано авторкою

Серед перелічених заходів найбільший ефект у короткостроковій перспективі можуть забезпечити заходи, що пов'язані з цифровізацією податкового адміністрування та стимулюванням безготівкових розрахунків,

оскільки їх реалізація потребує менших фінансових витрат порівняно з масштабними інституційними реформами. Водночас стійкий довгостроковий ефект детінізації можливий лише за умови комплексного впровадження усіх запропонованих заходів, оскільки причини розвитку тіньової економіки в Україні мають системний характер і пов'язаний як з економічними, так і з інституційними чинниками.

Висновок до розділу 3

У третьому та фінальному розділі даної кваліфікаційної роботи було досліджено можливості адаптації міжнародного досвіду протидії тіньовій економіці до сучасних умов України, а також розроблено комплекс організаційно-економічних заходів, які мають сприяти детінізації економіки.

Під час аналізу міжнародного досвіду було визначено, що найбільш результативними інструментами детінізації є цифровізація податкового адміністрування, сприяння використанню безготівкових способів розрахунків, спрощення податкової системи, обмеження готівкового обігу, а також підвищення прозорості державного управління. Було досліджено досвід таких країн, як Естонія, Польща, Сінгапур, Грузія, Аргентина, Швеція та Південна Корея, де було поєднано введення цифрових технологій у податковій адміністрації, автоматизація контролю та обмеження готівкового обігу, завдяки чому обсяги неформального сектору було скорочено, а податкові надходження - збільшено.

Загалом, було обґрунтовано, що саме для України найбільш перспективним та реальним напрямом детінізації є подальший розвиток цифрових державних сервісів, а саме застосунку “Дія”, обмеження готівкового обігу є доволі делікатним питанням у зв’язку з перебоями в електроенергії, а спрощення податкової системи - обмеженим, проте здійсненим.

У кваліфікаційній роботі було запропоновано декілька заходів, які допоможуть детінізувати економіку України при нестабільних сучасних умовах, а саме запровадження податкових послуг у застосунку “Дія”, впровадження чекових лотерей, підтримка безготівкових платіжних сервісів для малого бізнесу. Окрім того, було встановлено, що задля скорочення обсягів тіньової економіки необхідно стабільне податкове законодавство,

ефективна боротьба з корупцією, підвищення прозорості роботи державних органів, що дозволить сформувати довіру населення до податкової системи та вмотивувати сплатення податків.

ВИСНОВКИ

Кваліфікаційна робота на тему “Тіньова економіка в сучасному економічному середовищі” була присвячена комплексному явищу, яке може приносити більшу користь підприємствам, проте завжди приносить втрати державі. Тіньова економіка - це сукупність незадекларованої економічної діяльності, яка є прихована від державних та податкових органів, та протиправних і законних, проте морально неприйнятних, економічних відносин між суб’єктами даної діяльності, метою якої є схилення від сплати податків та отримання більшого прибутку.

У першому розділі праці було досліджено теоретико-методичні основи тіньової економіки, її структуру, причини виникнення та вплив на економічну систему держави.

У першому підрозділі було визначено, що тіньова економіка може виконувати як негативні, так і частково позитивні функції в умовах економічної кризи, а також було виділено три складові тіньової економіки: неофіційна (самозайнятість, дрібний бізнес без статусу ФОП, наприклад, репетиторство, продаж товарів через соц. мережі тощо), прихована (економічна діяльність, яка є офіційно зареєстрованою, проте частково є необлікованою у офіційній статистиці, зарплата “у конвертах”) та кримінальна діяльність (корупція, наркоторгівля, контрабанда тощо).

У другому підрозділі ми дослідили основні методи розрахунку обсягів тіньової економіки, їх переваги та недоліки. До переліку досліджених методів входить монетарний метод (метод Гутманна, транзакційний метод Фейга, метод Беднарського-Кокосинського-Стопури, “каузальний” метод Танзі), електричний метод та MIMIC. Найбільш точним та комплексним методом було названо саме останній з списку, оскільки він враховує такі змінні, як податковий тиск, рівень регулювання, безробіття; та індикатори, такі як готівковий обіг, ВВП, споживання електроенергії. У даному підрозділі також

було проаналізовано підходи до боротьби з тіньовою економікою, які застосовуються у таких країнах як Естонія, Польща, Грузія, Сінгапур та США.

У третьому підрозділі було розглянуто причини розвитку тіньової економіки та було виявлено, що основними причинами для України стали повномасштабний наступ росії, недосконала податкова система та олігархія. Також увагу було приділено наслідкам тіньової економіки і, після аналізу праць економістів, було визначено основні для України: втрата податкових надходжень, несправедлива конкуренція між підприємства та зростання соціальної нерівності між працівниками у офіційному та тіньовому секторах, стабілізація економіки. Було виявлено, що тіньова економіка в Україні щорічно спричиняє втрати у розмірі 429-543 млрд. грн. на рік [31], а лише розрив у ПДВ спричиняє втрати в ЄС у розмірі 132 млрд. євро [35]. До того ж, в Україні неформальний сектор спричиняє неправомірну конкурентну перевагу приблизно на 7-20% [34].

Другий підрозділ кваліфікаційної роботи був присвячений аналізу тіньової економіки в Україні, її впливу та аналізу соціально-економічного стану України.

У першому підрозділі спочатку було проаналізовано загальний стан економіки України. Загалом, було встановлено, що повномасштабний наступ росії спричинив суттєві структурні зміни в економіці країни, особливо в 2022 році: податкові надходження впали, підприємства не були здатні реалізовувати продукцію, інфляція прискорилась, рівень безробіття зріс, ВВП впав тощо. Водночас обсяг готівки в державі підвищився, а зростання депозитів сповільнилося, тобто економіка України відчула значний удар. Значний вплив мали скорочення виробничої активності як такої, порушення логістичних ланцюгів, масова еміграція населення як у межах держави, так і закордон, а також посилення навантаження на фінансову систему через паніку в населенні. Проте вже у 2023-2024 роках спостерігається адаптація до

нових умов, що проявляється у відновленні окремих макроекономічних показників, стабільного зростання депозитів населення та стабілізації банківського сектору.

У другому підрозділі увага була приділена саме обсягам тіньової економіки та як саме вона впливає на офіційну економіку. Було зроблено висновок, що її масштаби в Україні залишаються значними попри стабілізацію банківського сектору. Було також досліджено різні методологічні підходи та пояснено розбіжність у результаті всіх років та 2023 р. Зокрема, було також проаналізовані занижені результати монетарного методу порівняно з електричним або методом збитковості підприємств. Загальна картина тіньової економіки виглядає так: у довоєнному 2021 році рівень становив 32%, у 2022 році після економічного шоку він зріс до 48%, у 2023 році було використано дані, розраховані іншою методологією, через що маємо нижчий показник - 19,3%, у 2024 році було названо приблизний рівень без офіційних розрахунків - 40% [2, 27, 3, 29]. Було встановлено, що такі високі рівні тіньової економіки скорочують фінансування соціальної сфери, зменшують можливості держави щодо підтримки обороноздатності та відновлення економіки, а також посилює податковий тиск на підприємства, які ведуть свою діяльність повністю законно. Окрім того, було проаналізовано фіскальний ефект деяких схем ухилення від сплати податків (контрабанда, офшорні схеми, контрафакт, ТКЦ, “скрутки”, схеми з оподаткування землі та нерухомості, “конверти”, “обготівлення”, заниження виручки 1 та 2 групи ФОП), які є проявом тіньової економіки та детальніше розглянути три найбільш впливові: корупція на кордоні (приблизні втрати бюджету - 143,5 млрд. грн.), зарплата “в конвертах” (приблизні втрати - 172,5 млрд. грн.) та транзитні центри (45 млрд. грн.). Усі проаналізовані схеми негативно впливають на державний бюджет, викликаючи витрати, а також на Пенсійний фонд й фінансову безпеку держави. Поширення тіньової економіки зумовлюється як і наслідками війни, так і податковим

навантаженням, недосконалістю державного регулювання, корупції, недостатньою ефективністю контролюючих органів, низьким рівнем довіри до державних інституцій тощо.

В останньому третьому розділі було досліджено напрями, за якими можливо знизити рівень тіньової економіки в Україні та підвищити прозорість економічного середовища.

У першому підрозділі ми зосередились на раніше систематизованих підходах детінізації у міжнародній практиці (Естонія, Польща, Швеція, Південна Корея, Аргентина, Сінгапур, Грузія) та оцінили можливість їх реалізації. Було виявлено три основних напрями: введення цифрових технологій у податковій адміністрації, автоматизація контролю та обмеження готівкового обігу. Було бґрунтовано, що саме для України найбільш перспективним та реальним напрямом детінізації є подальший розвиток цифрових державних сервісів, а саме застосунку “Дія”, обмеження готівкового обігу є доволі делікатним питанням у зв’язку з перебоями в електроенергії, а спрощення податкової системи - обмеженим, проте здійсненим.

У другому підрозділі ми розробили комплекс заходів, спрямованих на детінізацію економіки України при нестабільних воєнних умовах, а саме: інтеграція податкового адміністрування у застосунку “Дія”, удосконалення регулярних публічних звітів, забезпечення доступності даних про ті державні втрати, про які можна розголошувати, а також відкритість бюджетної інформації. Задля конкретних результатів, необхідно викоренити корупцію, яка є значною частиною тіньової економіки та демотиватором населення до сплати податків. Для цього необхідні масштабні реформи у правоохоронній та судовій системах, які забезпечать справжні покарання за корупційну активність, посилення фінансового моніторингу вищих органів влади, фінансування антикорупційних органів та забезпечення їхньої ефективності, підвищення відкритості діяльності податкових та митних органів. Також

рекомендується мінімізувати різкі зміни у податковому законодавстві та дати час населенню ознайомитись з усіма змінами, запровадивши достатні адаптаційні періоди; публічні обговорення законодавчих змін, спрощення нормативної бази та забезпечення єдиного трактування податкових норм, переконавшись, що нові законопроекти не суперечать Конституції. Оскільки зменшити податкові ставки, які й так були нещодавно підвищені, не є можливим, а повністю відмовитись від готівки є нереалістичним, пропонується запровадити чекові лотереї, які мотивуватимуть населення інтерактувати з офіційним сектором більше, аніж тіньовим, а також використання POS-терміналів для малих підприємств (дрібна торгівля, сфери послуг тощо), які, зазвичай, використовують готівку навіть у стабільних умовах з електроенергією. Перелічені заходи до детінізації зможуть підвищити прозорість економічного середовища, збільшити податкові надходження, скоротити обсяги протизаконного грошового обігу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. The Global Economy, Ukraine: Shadow economy – 2015. Режим доступу:
https://www.theglobaleconomy.com/Ukraine/shadow_economy/
2. Міністерство економіки, Загальні тенденції тіньової економіки у січні-червні 2021 року // Мінекономіка - 2021. Режим доступу:
<https://me.gov.ua/file/78b79266-3a86-4be0-a528-ef8bb1551809>
3. Marek Rozkrut, Michał Kowalczyk, Piotr Dybka; Shadow economy exposed / Ernst & Young – 03.2025. Режим доступу:
<https://skilky-skilky.info/wp-content/uploads/2025/07/Ernst-Young-Global-Shadow-Economy-Report-2025.pdf>
4. Friedrich Schneider, Robert Klinglmaier, Shadow Economies around the World: What Do We Know? / IZA – 03.2004. Режим доступу:
<https://docs.iza.org/dp1043.pdf>
5. Roman Dzvinika, How does the unofficial economy interact with the official one? / The National University of “Kyiv-Mohyla Academy” - 2002. Режим доступу: <https://kse.ua/wp-content/uploads/2019/02/Dzvinika.pdf>
6. Edgar Feige, How Big Is the Irregular Economy? / Challenge, 22(5), 5–13 – 1979. Режим доступу:
https://www.researchgate.net/publication/23747491_How_Big_Is_the_Irregular_Economy
7. Colin Williams, Friedrich Schneider, The Shadow Economy / Institute of Economic Affairs – 06.2013. Режим доступу:
https://www.researchgate.net/publication/237047384_The_Shadow_Economy
8. М. В. Лейфура, Тіньова економіка в контексті інноваційно-інвестиційного розвитку / Економічна наука - 2015. - ст. 134-139. Режим доступу: http://www.economy.in.ua/pdf/4_2015/33.pdf
9. В. Рейкін, Аналіз монетарних методів оцінки тіньової економіки / Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки - 2016. - ст. 18-24. Режим доступу:
https://www.researchgate.net/publication/325815849_Analysis_of_Monetary_Evaluation_Methods_of_Shadow_Economy
10. О. Акименко, В. Андарак, І. Рогова, Вплив тіньової економіки на оптимізацію податкової системи та конкурентоспроможність підприємств / Науковий вісник Полісся, (2 (29), 335–358 – 06.03.2025. Режим доступу:
[https://doi.org/10.25140/2410-9576-2024-2\(29\)-335-358](https://doi.org/10.25140/2410-9576-2024-2(29)-335-358)
11. В. Близнюк, Тіньовий сегмент ринку праці в Україні / Економічні науки - 2014. Режим доступу:
https://www.rusnauka.com/12_KPSN_2014/Economics/5_166521.doc.htm#:~:text=%D0%94%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%D0%B5

[%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B7%D0%B0%20%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BC%20%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%B6%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D1%80%D0%B3%D1%96%D1%97.%201\)%20%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4,%D1%94%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%89%D0%B8%D0%B9%20%D1%84%D1%96%D0%B7%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D1%96%D0%BD%D0%B4%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80%20%D1%83%D1%81%D1%96%D1%94%D1%97%20%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%B4%D1%96%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%B%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96.](#)

12. Leandro Medina, Friedrich Schneider, Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? / IMF Working Paper (WP/18/17) - 01.2018. Режим доступу: <https://www.imf.org/-/media/files/publications/wp/2018/wp1817.pdf>

13. П. Пірнікоза, Адаптація зарубіжного досвіду використання заходів фіскального характеру з метою детінізації економіки у вітчизняних економічних реаліях / Агросвіт №10, 2018 – 28.04.2018. Режим доступу: http://www.agrosvit.info/pdf/10_2018/9.pdf

14. О. Шеїн, Бюджетна політика детінізації економіки / Соціальний розвиток: економіко-правові проблеми - 2025. Режим доступу: <https://doi.org/10.70651/3083-6018/2025.4.08>

15. IRS Criminal Investigation Voluntary Disclosure Practice // IRS – 2026. Режим доступу:

<https://www.irs.gov/compliance/criminal-investigation/irs-criminal-investigation-voluntary-disclosure-practice>

16. Friedrich Schneider, The Shadow Economy and Work in the Shadow: What Do We (Not) Know? / IZA – 03.2012. Режим доступу: <https://docs.iza.org/dp6423.pdf>

17. Vito Tanzi, The Shadow Economy, Its Causes and Its Consequences / IMF – 01.1999. Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/251901703_The_Shadow_Economy_Its_Causes_and_Its_Consequences

18. Friedrich Schneider, Dominik Enste, Shadow Economies Around the World: Size, Causes, and Consequences / IMF Working Paper (WP/00/26) - 02.2000. Режим доступу: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2000/wp0026.pdf>

19. Я. Янишин, Р. Дудяк, О.-В. Вовк, Тіньова економіка в Україні та її детермінанти / Науковий вісник ЛНУВМБ імені С.З. Гжицького. Серія:

Економічні науки, 2023, т 25, № 101 – 12.10.2023. Режим доступу: <https://doi.org/10.32718/nvlvet-e10103>

20. М. Стороженко, Тіньова економіка: причини розквіту в Україні та дієві шляхи детінізації / NetFreedom – 24.03.2026. Режим доступу:

<https://netfreedom.org.ua/tinova-ekonomika-prychyny-rozkvitu-v-ukrayini-ta-diye-vi-shlyahy-detinizacziyi/>

21. О. Кривда, А. Коломієць, Тіньова економіка в Україні: масштаби, причини, шляхи легалізації / № 24 (2025): Матеріали XXIV Міжнародної науково-практичної конференції «РОЗВИТОК ПІДПРИЄМНИЦТВА ЯК ФАКТОР ЗРОСТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ» - 26.12.2025. Режим доступу: <https://conf-keip.kpi.ua/article/view/348112>

22. Державна служба статистики України. Режим доступу: <https://stat.gov.ua/>

23. Центр економічної стратегії. Режим доступу: <https://ces.org.ua/>

24. Національний банк України. Режим доступу: <https://bank.gov.ua/>

25. Державна казначейська служба України. Режим доступу: <https://www.treasury.gov.ua/>

26. Верховна Рада України. Режим доступу: <https://itd.rada.gov.ua/>

27. Портал даних видобувної галузі України, Внесок у неформальний сектор економіки / Мінекономіка. Режим доступу: <https://eiti.gov.ua/ekonomichni-ta-socialni-efekti/vnesok-v-ekonomiku-ukrayini/vnesok-u-neformalnij-sektor-ekonomiki/>

28. МінфінМедіа. Режим доступу: www.minfin.com.ua

29. У Мінекономіки підраховали, яка частина української економіки перебуває «в тіні» / Finance.ua - 26.04.2024. Режим доступу:

<https://news.finance.ua/ua/u-minekonomiky-pidrahuvaly-yaka-chastyna-ukrainsko-i-ekonomiky-perebuvaye-v-tini>

30. О. Гетман, На яких схемах тіньової економіки держава втрачає найбільше? / Економічна правда - 31.10.2024. Режим доступу:

<https://epravda.com.ua/columns/2024/10/31/721290/>

31. В. Дубровський, О. Гетман, В. Черкашин, Порівняльний аналіз фіскального ефекту від застосування інструментів ухилення/уникнення оподаткування в Україні / CASE Україна - 10.2024. Режим доступу: <https://iset-ua.org/images/Shemi-2024-final.pdf>

32. A cashless society: Less and less cash in circulation in Sweden / The Nordic Times – 15.01.2024. Режим доступу:

<https://nordictimes.com/the-nordics/sweden/a-cashless-society-less-and-less-cash-in-circulation-in-sweden/>

33. Myung Jae Sung, Rajul Awasthi, Hyung Chul Lee, Can Tax Incentives for Electronic Payments Reduce the Shadow Economy?: Korea's Attempt to Reduce Underreporting in Retail Businesses / World Bank Policy Research

Working Paper No. 7936 – 09.01.2017. Режим доступу:
<https://ssrn.com/abstract=2896512>

34. О. Ткаліч, Тіньова економіка позбавляє бюджет понад 1 трлн. грн. - Гетманцев / Соцпортал - 10.02.2026. Режим доступу:
<https://socportal.info/ua/news/tinova-ekonomika-pozbavlyae-biudzhet-ponad-1-trln-grn-getmantcev/>

35. Ben Kelmanson, Koralai Kirabaeva, Leandro Medina, Jason Weiss, Explaining the Shadow Economy in Europe: Size, Causes and Policy Options / IMF Working Papers № 2019/278 - 13.12.2019. Режим доступу:
<https://www.imf.org/en/publications/wp/issues/2019/12/13/explaining-the-shadow-economy-in-europe-size-causes-and-policy-options-48821>

ЗГОДА здобувача вищої освіти
Державного університету економіки і
технологій про перевірку кваліфікаційної роботи на
прояви академічного плагіату
та розміщення в Репозитарії Університету

Я, Жежела Анастасія Дмитрівна,

підтримую політику Державного університету економіки і технологій з академічної доброчесності і відкритого доступу. Засвідчую, що кваліфікаційна бакалаврська робота на тему:

Тіньова економіка в сучасному економічному середовищі

виконана самостійно та не містить академічного плагіату. Я не надавав і не одержував недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Державного університету економіки і технологій ознайомлений. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення норм академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Також я поінформований, що відповідно до «Положення про Репозитарій (електронну базу даних) Державного університету економіки і технологій» зазначена робота буде розміщена в Електронному архіві Університету (Репозитарії ДУЕТ). З умовами такого розміщення ознайомлений.

04.06.2026

